

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра етнології і археології

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

«АРХЕОЛОГІЯ ВЕРХНЬОГО ПОПРУТТЯ»

студента IV курсу, групи ІА-42
спеціальності 032 Історія та археологія

Ткачука Ігора Ілліча

Керівник:

Кочкін Ігор Тарасович

старший викладач

Рецензент:

Томенчук Богдан Петрович

кандидат історичних наук, професор

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) _____ (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Природно-географічний контекст	8
РОЗДІЛ 2. Археологія Верхнього Попруття кам'яної доби	26
РОЗДІЛ 3. Верхнє Попруття у добу бронзи та раннього заліза.....	49
ВИСНОВКИ.....	72
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження. Археологічне минуле регіонів України потребує постійного вивчення. Верхнє Попруття - це територія, розташована на перехресті культурних впливів Карпат, Дунайського басейну та Північного Причорномор'я, історично слугувала своєрідним культурним мостом, через який відбувалися активні обміни матеріальними благами, технологіями та ідеями. Розуміння динаміки розвитку людських спільнот на Верхньому Попрутті від найдавніших часів до формування державних утворень дозволяє не лише реконструювати місцеву історію, але й краще зрозуміти ширші європейські процеси міграцій, культурної дифузії та етногенезу.

Дана дипломна робота узагальнює та систематизує значний обсяг археологічних матеріалів, накопичених протягом десятиліть розвідок та розкопок на території Верхнього Попруття, багато з яких раніше не були комплексно інтерпретовані в рамках єдиного дослідження. Робота дозволяє заповнити існуючі прогалини в розумінні окремих етапів розвитку археологічних культур регіону, зокрема в періоди переходу між неолітом, бронзою та раннім залізом. По-третє, вона пропонує нові інтерпретації відомих пам'яток та артефактів, що сприяє глибшому осмисленню господарської діяльності, соціальної організації та культурних взаємодій давнього населення. Таким чином, дипломна робота робить вагомий внесок у розвиток регіональної археології та історичної науки України.

Метою дипломної роботи є комплексне вивчення та узагальнення археологічних матеріалів Верхнього Попруття в період від неоліту до доби раннього заліза для реконструкції основних етапів розвитку матеріальної культури, господарської діяльності,

Для досягнення поставленої мети в рамках даної дипломної роботи були сформульовані та вирішені наступні **завдання**:

- Здійснити комплексний археологічний огляд пам'яток палеоліоліту, енеоліту, доби бронзи та доби раннього заліза на території Верхнього Попруття.

- Проаналізувати особливості матеріальної культури (кераміка, знаряддя праці, зброя, прикраси) провідних археологічних культур кожного періоду.

- Реконструювати основні форми господарської діяльності давнього населення (землеробство, скотарство, ремесла) на основі археологічних даних.

- Визначити характер соціальної організації та поховальних обрядів давніх спільнот.

- Простежити динаміку культурних взаємодій та взаємовпливів з сусідніми регіонами.

- Узагальнити та інтерпретувати отримані дані для створення цілісної картини археологічного розвитку Верхнього Попруття від неоліту до доби раннього заліза.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки (поселення, городища, могильники, скарби та окремі знахідки), які репрезентують матеріальну культуру давніх спільнот, що мешкали на території Верхнього Попруття в період від палеоліту до доби раннього заліза.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від епохи палеоліту (близько 1 млн. тому) до завершення доби раннього заліза (орієнтовно середина I тисячоліття до н.е.)

Територіальні межі дослідження визначаються регіоном Верхнього Попруття, який включає басейн річки Прут у її верхній течії, а також прилеглі долини її приток. Географічно це територія сучасної Івано-Франківської, Чернівецької областей України, що примикають до Карпатського регіону.

Стан наукової розробки. Археологічне вивчення Верхнього Попруття має давню історію, починаючи з поодиноких знахідок у ХІХ столітті. Систематичні дослідження розпочалися у ХХ столітті завдяки працям таких видатних археологів, як Ярослав Пастернак, Маркіян Смішко, Лариса Крушельницька, Михайло Клапчук, Вітольд Ауліх та інші. Були виявлені та частково досліджені численні пам'ятки трипільської культури, доби бронзи, Ноа, Комарівська) та раннього заліза (голіградська, гава-голіградська). Окремі аспекти археології регіону висвітлювалися у монографіях, наукових статтях та збірниках. Однак, досі відсутнє комплексне узагальнення археологічних матеріалів Верхнього Попруття, яке б охоплювало всі періоди від неоліту до раннього заліза в рамках єдиного дослідження.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки (поселення, городища, могильники, скарби та окремі знахідки), які репрезентують матеріальну культуру давніх спільнот, що мешкали на території Верхнього Попруття в період від неоліту до доби раннього заліза.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від епохи неоліту (близько 6-го тисячоліття до н.е.) до завершення доби раннього заліза (орієнтовно середина І тисячоліття до н.е.). Цей проміжок часу обрано як найбільш репрезентативний для простеження кардинальних змін у розвитку людських спільнот: від появи землеробства та скотарства до освоєння залізної металургії та формування складних соціумів.

Територіальні межі дослідження визначаються регіоном Верхнього Попруття, який включає басейн річки Прут у її верхній та середній течії, а також прилеглі долини її приток. Географічно це територія сучасної Івано-Франківської, Чернівецької та частково Тернопільської областей України, що примикають до Карпатського регіону.

Методологічну основу дипломної роботи становлять загальнонаукові принципи історичного пізнання, такі як **принцип**

історизму, що передбачає розгляд явищ у їхньому розвитку та взаємозв'язку, та **принцип системності**, який дозволяє аналізувати археологічні комплекси як взаємопов'язані елементи єдиної системи. Серед конкретно-історичних методів використовувалися:

- **Порівняльно-типологічний метод**: для класифікації та систематизації археологічних артефактів та визначення їхніх культурних аналогій.
- **Порівняльно-історичний метод**: для зіставлення археологічних культур Верхнього Попруття з культурами сусідніх регіонів та виявлення спільних рис та відмінностей.
- **Картографічний метод**: для локалізації пам'яток та візуалізації поширення культурних явищ.
- **Статистичний аналіз**: для опрацювання масового археологічного матеріалу (наприклад, керамічних комплексів).
- **Метод джерелознавчого аналізу**: для критичної оцінки опублікованих та архівних археологічних джерел.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у:

- Здійсненні першої спроби комплексної систематизації та узагальнення археологічних даних Верхнього Попруття від палеоліту до доби раннього заліза в межах єдиного дослідження.
- Уточненні хронологічних рамок та періодизації окремих археологічних культур регіону.
- Виявленні та аналізі локальних особливостей розвитку археологічних культур Верхнього Попруття у контексті ширших європейських культурних процесів.
- Реконструкції маловивчених аспектів господарської діяльності та соціальної організації давніх спільнот на основі комплексного аналізу артефактів та поселенських структур.

- Введенні в науковий обіг або новому інтерпретуванні раніше недостатньо опрацьованих археологічних матеріалів.

Практичне значення дипломної роботи полягає у її можливості бути використаною:

- Як базова довідкова інформація для подальших археологічних досліджень на території Верхнього Попруття та суміжних регіонів.
- При написанні узагальнюючих праць з давньої історії України та Центральної Європи.
- У навчальному процесі вищих навчальних закладів (для підготовки лекційних курсів, семінарських занять з археології та давньої історії).
- При розробці музейних експозицій та створенні історико-культурних заповідників на території регіону.
- Для популяризації археологічної спадщини та підвищення рівня історичної свідомості населення.

Апробація результатів дослідження. Робота пройшла апробацію на студентській звітній конференції підсекції етнологія і археологія 04.04. 2024 р. з темою «Археологія Делятинської ОТГ» та була нагороджена грамотою. Також був виступ 27.03.2025 р на цій же підсекції з темою «Використання давнім населенням Верхнього Попруття природних ресурсів регіону у господарській діяльності».

Структура та обсяг дипломної роботи складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (50 позицій) та 3 додатки.

РОЗДІЛ 1

ПРИРОДНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Виконуючи археологічні розвідки, неможливо обійти природно-географічний аспект. Діяльність кожного окремого колективу була спрямована на забезпечення виживання та культурного поступу при найбільшому використанні для цього всіх наявних ресурсів навколишнього природного середовища.

З одного боку, людина своїм заселенням і господарською діяльністю впливала на довкілля, змінюючи його. З іншого – природа створювала людині певні умови, які вона мусила враховувати і повинна була до них пристосовуватись, оскільки людина є і фізичним тілом, що тяжіє до природних законів, організмом з усіма біологічними функціями, що входить в біоценоз ландшафту, який населяє. Через це природне середовище і його властивості посідають важливе місце в дослідженнях археології заселення. Властивості в даному випадку визначаються дією багатьох чинників – рельєфу території, клімату, ґрунтів, водних ресурсів, рослинного і тваринного світів. Всі ці елементи творять природну нішу певного народу, культури, общини, яка і визначала умови господарювання, технічні знання, суспільну організацію та демографічні відносини.

Дані географії пам'яток будь-якої археологічної культури відіграють надзвичайно важливу роль, оскільки вибір місця для заселення щоразу передбачав забезпечення оптимальних умов проживання з одного боку, та відносно сталих природних факторів (рельєфу, поверхневих вод, ґрунтів, рослинності), з іншого. У зв'язку з цим великого значення надається локалізації поселень відносно до природного середовища на всіх таксономічних рівнях і на всій території культур, що досліджуються, тобто географічна структура археологічних культур розглядається в кількох аспектах: фізико-географічних особливостях районування культури

загалом, природно-територіальних особливостях її локальних груп та ландшафтних особливостях на рівні місцевостей, урочищ (або їх сполучень) для окремо взятих пам'яток [34, с. 58-59].

Верхнє Попруття – це регіон, який обіймає витoki та верхів'я річки Прут, що бере початок з північно-східних схилів масиву Говерла (2061 н.р.м.), одного з найвідоміших та найвищих гірських масивів Українських Карпат. Регіон розміщений в адміністративних межах двох сучасних областей — Івано-Франківської та Чернівецької. До нього належать частини таких районів: Верховинський, Косівський, Надвірнянський – в Івано-Франківській області та Вижницький і Путильський – у Чернівецькій. Територіально Верхнє Попруття охоплює частини історико-культурних зон Гуцульщини, північного Покуття та Західної Буковини [10, с. 44-45].

Географічні межі регіону мають чітко окреслені природні бар'єри. Напівночі межа пролягає Покутсько-Буковинським передгір'ям, яке є своєрідним переходом від Карпат до Передкарпаття. На заході регіон обмежений Чорногірським хребтом, який є найвищим гірським хребтом українських Карпат і виступає як природна перешкода. Південна межа збігається з сучасним державним кордоном України з Румунією, проходячи по головному Карпатському вододілу. Східна межа регіону окреслюється водозбором річки Серет та її верхів'ями [22].

Прут ліва притока Дунаю. Річка починається на схилах Говерли, її верхня течія характеризується стрімкістю, великою кількістю гірських приток (Черемош, Рибниця, Шибене, Бистриця та інші [11], [Додаток А]

Річка Прут впадає в Дунай поблизу міста Рені в Одеській області. Примітно, що одна з її проток спрямована безпосередньо в Дунай, тоді як інша впадає в озеро Братеш. Прут є судноплавним від гирла до міста Леово, і на ділянці від села Тарасауці Чернівецької області до гирла слугує

природним кордоном між Україною та Румунією, а також між Молдовою і Румунією [11].

Замерзання річки відбувається у січні, причому льодостав починається спочатку на рівнинних ділянках, поступово поширюючись на гірські регіони. Весняний льодохід зазвичай припадає на березень-квітень. У період зимових відлиг, які майже щороку повторюються, спостерігається кригоплав, що нерідко провокує паводки. Літньо-осінній і зимовий режим межені є нестабільним через значну кількість опадів. Русло Пруту характеризується звивистістю, а схили його долини — стрімкістю, вираженою ерозією та високою фрагментацією через ущелини. Ці схили переважно вкриті лісами, тоді як загальний рельєф долини є хвилястим. Це обумовлює той факт, що притоки, особливо в середній течії річки, тривалий час течуть майже паралельно перед впадінням [21, с. 8-9].

У верхів'ях Прут разом із притоками є гірською річкою із кам'янистим і порожи́стим руслом; на окремих ділянках це обумовлює наявність водоспадів. Нахил русла тут перевищує 10 м/км, а швидкість течії досягає 8–15 км/год. До Пруту впадає значна кількість приток, серед яких найпомітніші: ліворуч — Раковець і Чугур; праворуч — Черемош, а також мальовничі Жижія і Бахлуй [10, с. 47-49].

Долина Пруту поділяється умовно на три основні ділянки. Гірська простягається до Яремчі, передгірна охоплює відрізок Яремча–Коломия протяжністю 64 км, а рівнинна включає ділянку від Коломиї до Чернівців завдовжки близько 100 км [11].

Формування рельєфу верхнього Попруття відбувається під впливом гірської та передгірної зон Українських Карпат. Основними елементами є пологі та середньовисотні хребти з абсолютною висотою від 1 000 до 1 500 метрів над рівнем моря. Між цими хребтами розташовані долини зі значною кількістю річок, приток і балок. Такі долини історично слугували сприятливими природними умовами для раннього заселення завдяки

нааявності води, родючих ґрунтів, природного захисту та ресурсів для ведення господарства [43, с. 131].

Досліджувана територія охоплює Полонинсько-Чорногірський регіон, який відзначається різноманітністю альпійських і середньогірських ландшафтів у межах гірських масивів Свидівця та Чорногори. Складовими цієї області є Вододільно-Верховинське низькогір'я з давніми терасами, Зовнішньо-Карпатський регіон (включаючи зони Ворохта-Путильських середньовисотних Скибових Горган із глибокими долинами й кам'яними розсипами, а також красивими хребтами Верхньо-Дністровських Бескид) і Передкарпаття, представлене Південно-Покутською Коломийсько-Чернівецькою алювіальною рівниною, Північно-Покутським височинно-долинним рельєфом та низькогір'ям Рунгурської Слободи. У межах Чорногірської області територія знаходиться у зоні поширення Чорногірської структурно-фаціальної зони. Тут помітне формування у вигляді покривів та лусок, насунутих у північно-східному напрямку на Скибову зону, що створює виразну асиметрію Чорногірського хребта (північно-східні схили є крутими). Ландшафт переважно радіально розчленований, зі збереженими слідами двох льодовикових комплексів, що свідчить про дворазове зледеніння Чорногори (за Б. Свідерським). Разом із реліктово-гляціальними формами на цій території поширені глибокі ерозійні долини (верхів'я Пруту та його приток), конуси виносів, обвали та зсуви. Чорногірський масив на Делятинщині складається з трьох паралельних хребтів, які орієнтовані з північного заходу на південний схід. У північній частині від головного хребта розташовані розчленовані витоками Пруту хребти з вершинами Козьмєска (1571 м) і Маришевська (1567 м), а також хребет із вершиною Кукул (1539 м). У районі смт Ворохта річка Прут утворює поздовжню долину. У місцях зі збігом долини та моноклінальних структур у руслі виникають поздовжні пороги, що отримали назву «пороги-ребра» (за П.М. Цисем). Ямнянські пісковики

звужують долину, формуючи круті схили, а в бічних притоках утворюються глибокі ущелини. У межах Скибової зони виділяються різні хребти, витягнуті з північного заходу на південний схід. Найпівденнішим є хребет Явірник, вкритий кам'яними розсипами, осипами та обвальними стінками. Його північно-східні схили мають крутизну 35-50 градусів і розчленовані долинами річок Чепелів, Багровець і Явірник (глибина врізу становить 250-350 метрів). Більшість площі займають схили інтенсивного площинного змиву з численними ерозійними борознами та промивинами. Продовженням хребта Явірник на правому березі є масив із вершинами Ягода (1216 м), Чорний Погар (1266 м) і Гордя (1478 м), що виконують роль вододілу між притоками Прутець Чемигівський і Піга. М'які стрийські пісковики сприяють вирівняності гребен. У районах, де виходять тверді ямнянські пісковики, хребет характеризується наявністю стрімких скелястих схилів із кутом нахилу 30–40 градусів, а також куполоподібними вершинами, вкритими кам'яними розсипами. На схилах домінують процеси інтенсивного площинного змиву, що інколи супроводжуються зсувами [20, с. 36-38]

Крайня південно-східна вершина у цій групі представлена горою Лисина Космацька (1265 м), тоді як на північному заході домінують вершини, такі як Шекелівка (1284 м) та Гига (1117 м), чий схили характеризуються значними скупченнями схилових розсипів і осипів. У північній частині регіону також відзначаються куполоподібні вершини, зокрема, гора Горган (1049 м) та гора Малий Погар (1076 м). В околицях міста Яремче, особливо на лівобережжі Пруту, спостерігається розширена мережа скельних виходів, які формуються на схилах і гребенях, приурочуючи до долин потоків обвальних-осипних ділянок. Ця особливість найбільше виражена на лівобережжі річки Жонка і в пригребеневій частині хребта із вершиною Синячка (1401 м). Морфологічна будова долин нагадує ущелини, а самі водотоки відзначаються високим ризиком селевих потоків.

Під Буківцем хребет Явірник сполучається з пригребеневою частиною з вершиною Синячка [22, с. 31-33].

Найвіддаленішу частину Горган з правобережжя Пруту, представлену горами Велика Рокита (1110 м), Мала Рокита (1106 м) і Цапул (1046 м), утворює вододільний хребет між правими витокami Прутця Чемигівського та ріками Ослава й Лючка. Цей хребет суттєво розчленований численними річковими потоками, що створює розвинену систему відрогів з вершинами, такими як Яворова (997 м), Малева (845 м) і Маковиця (984 м). Схили відзначаються середньою крутизною (переважно 15–25 градусів) і є місцем активного площинного змиву; подекуди трапляються давні горбисто-зсувні форми рельєфу [20, с. 63-64].

У районі Делятина, на лівому березі Пруту, в межиріччі Любіжні та правих приток Бистриці Надвірнянської, розташовується невисокий хребет із вершинами Бзовачка (950 м) і Кончі (944 м). Гребені цього масиву переважно вкриті лісами. Згідно з дослідженнями М. М. Цися, ці території є залишками стародавньої поверхні вирівнювання, відносна висота якої становить близько 400–500 м. На правому березі річок Перемиської та Любіжні, як і на лівому березі Прутця, зафіксовані висоти в межах 450–550 м. У цьому регіоні особливо виділяються окремі куполоподібні вершини на правобережжі, такі як Стражниця (573 м) і Кіпча (699 м), які характеризуються плавними схилами з ухилом від 5 до 15 градусів [20, с. 64].

На межиріччі річки Прутця та сучасної долини Пруту помітно проявляється структурне низькогір'я Слободи Рунгурської, з абсолютними висотами 600–775 м. Цей рельєф значно розчленований численними притоками річок Лужка і Сопівка. У селі Чорні Ослави спостерігається так звана «мертва долина», звідки ріки басейну Ослави течуть на північний захід, а ріки басейну Лужка – на південний схід. Нижче села Коломия стародавня долина зливається із сучасною долиною Пруту [20, с 65].

Територія Верхнього Попруття належить до двох ландшафтних зон – Західного Лісостепу та Українських Карпат, органічно пов’язаних із прилеглою рівнинною частиною – Передкарпаттям. У межах цієї території Передкарпаття поділяється на три частини: Івано-Франківське, Покутське Передкарпаття та Буковинське Передгір’я. Ці області, своєю чергою, розподіляються на природні райони, ландшафти, місцевості, урочища та фації. Саме на рівні фацій-ландшафтів проводиться детальна географічна характеристика окремих поселень. Окрім того, структура культурної географії території визначається через фізико-географічне районування і відповідає трьом таксономічним рівням: окремий об’єкт або урочище – мікрорівень; група об’єктів у природно-територіальному районі – мезорівень; археологічна культура в межах фізико-географічної області – макрорівень [10, с. 57]

Геоморфологічною особливістю регіону є те, що карпатські хребти, хоч і складні для освоєння, водночас виконували роль природних орієнтирів і комунікаційних шляхів. Природні перевали, такі як Яблуницький і Буковецький, сприяли встановленню зв’язків між басейнами Дністра, Прута та Тиси. Таким чином, регіон виступав не лише околицею, але й важливим транзитним центром у давній Європі [20, с. 68]

Відповідно до В. П. Алісова, Українські Карпати належать до зони континентально-європейського клімату, який характеризується впливом атлантичних та трансформованих континентальних повітряних мас. Вони відділяються від Передкарпатської рівнини річною ізотермою $+6,5^{\circ}\text{C}$, а для січня та липня — $+18,0^{\circ}\text{C}$. У Карпатах спостерігається поступове зниження середньорічних температур у напрямку від підніжжя до основних хребтів. Найнижчі температури відзначаються у високогір’ях Чорногори та Горган, тоді як найвищі — в східній частині регіону [20, с. 70].

На думку деяких фахівців, у Карпатах трапляються температурні інверсії, проте, імовірно, це явище спостерігається лише у зимовий період.

Багаторічні дослідження свідчать про відсутність значних річних аномалій температури в цьому регіоні [12, с. 90].

Верхнє Попруття є територією з достатнім або навіть надмірним атмосферним зволоженням. Приблизно 80% річної кількості опадів припадає на літній період, причому найбільше їх випадає в районі вододілів Горган, Чорногори та Свидівця. Значна частина опадів має характер злив із грозами, хоча переважають моросячі дощі. Літо на полонинах особливо дощове — дощі спостерігаються майже через кожні два дні з трьох [10, с. 64].

Зима характеризується частими відлигами, коли навіть у січні температура вдень може перевищувати $+10^{\circ}\text{C}$. Переважно ж зимові відлиги супроводжуються коливаннями температури від 0 до $+5^{\circ}\text{C}$. Гололід утворюється приблизно 10–20 разів на рік, іноді досягаючи 30–40 разів з намерзанням на деревах. Ґрунт промерзає на дуже короткий час або взагалі залишається незамерзлим. Абсолютні мінімальні температури в гірських долинах сягають -37°C приблизно 3–4 рази за десятиліття, тоді як у передгір'ях такі показники трапляються рідко — менш ніж один раз за десять років. Типове зниження температури взимку становить від -10 до -14°C , а в районах на більшій висоті — до -20°C [20, с. 42].

Весняний період у регіоні характеризується тривалістю від 80 до 120 днів та значними коливаннями температури. На висотах 1200–1300 метрів заморозки можуть затримуватися аж до червня, тоді як у березні та квітні теплова погода зі дощами нерідко змінюється морозами зі снігопадами. Встановлено, що з підвищенням висоти на 100 метрів прихід весни затримується приблизно на 2 дні, а її завершення зміщується на 8 днів пізніше. Протягом зимового і весняного сезонів спостерігаються найвищі значення швидкості вітру. Літній період характеризується середньодобовими температурами, які перевищують $+15^{\circ}\text{C}$, і в гірських районах триває всього 1–2,5 місяця. На висотах 900–1000 метрів відсутній

стабільний період із температурою $+15^{\circ}\text{C}$. Температурні перепади влітку з висотою є інтенсивнішими порівняно з іншими сезонами року. Максимальні температури влітку можуть досягати 38°C , однак частими є похолодання та навіть заморозки, як це спостерігалось в червні 1976 року. З кожним підняттям на 100 метрів прихід літа затримується приблизно на 8–9 днів, а його завершення наближається на 5–6 днів. Добова кількість опадів може часом досягати 200–300 мм (як зафіксовано у 1969 році), хоча середній показник інтенсивних дощів становить 40–50 мм. Кількість днів із випаданням граду складає від 4 до 6. Осінній період триває близько 3–3,5 місяців. З підвищенням висоти на кожні 100 метрів осінь настає на 5–6 днів раніше і завершується на 2–3 дні пізніше порівняно зі середніми рівнями. Загалом ця пора року вирізняється теплішим і сухішим характером у порівнянні з літом, а також більш стабільною динамікою температурних змін порівняно з весною. Найпомітніші прикмети переходу до зими проявляються у жовтні та листопаді, а перші приморозки фіксуються вже в серпні-вересні. Холодна кліматична зона характеризується сумою активних температур, меншою за 1000°C , та гідротермічним коефіцієнтом, що перевищує значення 4. Її прохолодніший підтип розташований на висотах понад 1400–1500 метрів над рівнем моря і охоплює субальпійський та альпійський пояси. У цій зоні сума активних температур становить менше 600°C , а гідротермічний коефіцієнт перевищує значення 5. Середньорічна температура наближається до 0°C . Загальний вегетаційний період триває близько 90 днів, хоча активна фаза вегетації тут практично не настає. Менш прохолодна підзона лежить у межах висот 1250–1500 метрів над рівнем моря і обмежується ізолініями сум температур у діапазоні від 600 до 1000°C , а також ізолініями гідротермічного коефіцієнта від 5 до 4. Нижня межа цієї зони співпадає з висотною межею поширення листяних лісів [20, с. 43].

Помірно-холодна природно-кліматична зона розташована в діапазоні висот 950–1200 м над рівнем моря. Вегетаційний період у цій зоні характеризується загальними сумами активних температур від 1000 до 1400°C, тривалістю активної вегетації у межах 50–60 днів, тоді як загальна тривалість вегетаційного періоду становить 120–130 днів. Прохолодна зона охоплює висоти 750–950 м над рівнем моря. Тут сумарні активні температури становлять 1400–1800°C, гідротермічний коефіцієнт варіює у межах 2,5–3. Загальна тривалість вегетаційного періоду досягає 136 днів, тоді як активна вегетація триває близько 85 днів. Помірна зона займає найбільші площі і є домінуючою в межах регіону. Суми активних температур у цій зоні складають 1800–2400°C, а гідротермічний коефіцієнт знаходиться у межах 2–3. Загальний вегетаційний період триває від 185 до 210 днів, а активна вегетація – 132–160 днів. На північно-східних схилах межа цієї зони проходить на висоті близько 400 м. Помірна зона сприятлива для вирощування таких сільськогосподарських культур, як жито, овес, картопля, льон, а також забезпечує належні умови для багаторічних кормових трав. Географія населених пунктів в районі Верхнього Попруття у другій-третьій чверті I тисячоліття н. е. тісно пов'язана з палеокліматичними умовами. У цей період відбуваються поетапні зміни клімату, які мали значний вплив на соціальні та економічні процеси. Наприкінці I тисячоліття до н. е. завершився етап холодного та вологого клімату субатлантичного періоду (900–300 рр. до н. е.). Спостерігалось поступове потепління за рахунок скорочення кількості опадів. Ця фаза сприятливого клімату тривала до V ст. н. е., коли почався короточасний період похолодання із підвищенням рівня опадів, що могло сприяти масовим міграційним рухам населення. Осушення клімату стимулювало процеси реокупації територій із важкими глинистими ґрунтами. Таким чином, на основі теоретичних досліджень можна припустити істотний вплив кліматичних факторів на міграцію населення та трансформацію

археологічних культур. Верхнє Попруття багате на природні ресурси, що відігравали ключову роль у формуванні матеріальної культури давнього населення. До основних ресурсів належать ліси з деревиною, дикою фауною, ягодами і грибами; поклади глини та каменю для виробництва кераміки, знарядь праці й будівництва; мінерали та соляні джерела, які слугували значущим економічним ресурсом і використовувалися в міжрегіональній торгівлі; а також поклади кременю, активно задіяного у виробництві стародавніх інструментів [20, с. 44].

Різноманітність природних ресурсів зумовлювала господарську спеціалізацію людських спільнот у різні археологічні епохи – від мисливсько-збиральницьких культур до осілих землеробських суспільств. Територія Верхнього Попруття в межах Українських Карпат разом із прилеглим Прикарпаттям належить до середньоєвропейської широколистяно-лісової провінції. Як це притаманно гірським регіонам, тут чітко виражена вертикальна поясність. Виділяються п'ять висотних поясів рослинності: передгірні дубові, букові та ялицеві ліси; ялицеві й літогенні смерекові ліси; гірські дубові, ялицеві та літогенні смерекові ліси; субальпійський пояс і альпійський пояс. Пояс гірських букових, ялицевих та літогенних смерекових лісів займає значну частину північно-східного макросхилу, розташованого в межах помірної та прохолодної кліматичних зон на висотах від 450 до 1100 метрів над рівнем моря. Літогенні смеречники поступово спускаються до висот 500–600 метрів, а місцями навіть до 800 метрів. На південних схилах ці насадження, що характерні для гірсько-лісових торф'янисто-підзолистих ґрунтів, переходять у фрагменти лісів із сосною звичайною. У межах цього поясу виділяються зони чистих букових і ялицево-букових лісів, які домінують на передових хребтах. Натомість смереково-ялицево-букові та ялицево-смереково-букові ліси формуються переважно на глибинних хребтах. Корінні ялицеві ліси утворюють численні смуги, прив'язані до м'яких слабовапняковистих

флішів, а також до щільніших шарів шипотської світи. Водночас корінні букові ліси простягаються декількома масштабними смугами, найширші з яких пов'язані з відкладеннями стрийської, гнилецької й кросненської світ [36, с.84].

Оптимальними умовами для зростання бука є смуга чистих букових лісів, де він утворює багаторусні деревостани із незначною домішкою явора, клена гостролистого, ясеня звичайного та в'яза гірського. У підліску зустрічаються одиничні екземпляри таких видів, як вовчий лик, бузина червона, ліщина. Переважають евтрофні види: маренка запашна та жимолость пухнаста. У трав'яному покриві характерні проліска багаторічна, осока волосиста, цибуля ведмежа, зеленчук жовтий, вороняче око та інші. На гребенях хребтів бук росте на понижених бонітетах (II-II клас). В умовах мезотрофних і навіть оліготрофних едафотопів у трав'яному покриві переважають ожика лісова, чорниця, а також рясно представлений орляк звичайний. На верхній межі росту букові ліси переходять у криволісся висотою 3-5 м, де до складу ценозів значно (до 50%) долучається явір. У рослинному покриві таких угруповань домінують чорниця та ожика лісова. Ялицеві ліси букового поясу є найбільш продуктивними серед карпатських лісових угруповань: запас стовбурної деревини тут сягає 1100-1200 м³/га. У трав'яному покриві евтрофних яличників зустрічаються характерні для букових лісів види. У мезотрофних починають переважати чорниця й купина кільчаста, а в оліготрофних головну роль відіграють щитник австрійський, чорниця та зелені мохи, такі як плевроцій Шребера і гілокомій блискучий. У складі чагарників трапляються поодинокі екземпляри жимолості, агрусу відхиленого, бузини червоної, чорної таволги в'язолистої та вовчого лика. Смерекові ліси займають зону впливу холодного клімату. У межах цієї зони виділяються підзони: 1) змішаних буково-смерекових, ялицево-буково-смерекових і смереково-букових лісів на висоті понад 1200-1250 м над рівнем моря; 2) ялицево-смерекових та

монодомінантних смерічників, іноді з участю кедрової сосни. Підзона буково-смерекових і ялицево-буково-смерекових лісів формується на хребтах над смугою букових лісів за подібних до них ґрунтово-геологічних умов. Ценози буково-ялицево-смерекових лісів поширені здебільшого вище ялицевих лісів [20, с. 56].

Максимальне зростання смерекових лісів спостерігається на схилах гори Гомул. Кліматогенні монодомінантні смеречники формуються на різноманітних типах ґрунтів — від бурих рендзин до кислих буроземів і гірсько-лісових підзолистих ґрунтів. Їхня продуктивність та особливості рослинного покриву залежать як від ґрунтово-геологічних умов, так і від висоти над рівнем моря. У Горганах і Чорногорі на торф'янисто-підзолистих ґрунтах одним із компонентів смеречників є сосна кедрова європейська, яка, зростаючи на бідних брилистих чи скелетних субстратах, стає домінантним утворювачем деревостанів. Чагарниковий ярус монодомінантних смерекових лісів поодиноким представлений такими видами, як жимолость чорна, таволга в'язолиста, бузина червона, горобина звичайна, а у верхній межі лісу — вільха зелена, горобина гірська та ялівець сибірський. Трав'яний покрив таких лісів заселяють переважно ожина лісова, чорниця, щитник австрійський, а також характерні види — підбілик альпійський, сольданела гірська, кислиця звичайна. У моховому покриві домінують гілокоміум блискучий, плевроціум Шребера, рітіадельфус трикутний, політрихум красивий і політрихум звичайний. Змішані смерекові ліси виділяються найвищою продуктивністю своїх ценозів. Ялина тут зростає за 1а- або 1б-бонітетами, бук — за II-III бонітетами; запаси деревини досягають 900–1000 м³/га. В трав'яному покриві переважають кислиця звичайна, ожика лісова, чорниця, а також супутні буковим лісам неморальні види. Проте значні площі корінних лісів були перетворені на сінокоси чи пасовища. Субальпійський пояс характеризується природною чагарниковою рослинністю:

гірськососняками, зеленівільшаниками, ялівцем сибірським, рододендроном східнокарпатським і високотрав'ям на основі аденостилеса сіролистого, цицербіти альпійської, будяка Вальдштейна та інших видів. Сучасний рослинний покрив цього поясу значною мірою складається із вторинних лук та чорнично-мохових пустищ. Нижня межа поясу визначається на невисоких хребтах і в Горганах приблизно на висоті 1300 м над рівнем моря. На високих хребтах вона варіює на рівні 1550–1670 м над рівнем моря, де чагарники змінюються альпійськими луками та пустищами. Верхня межа поясу сягає близько 1800 м над рівнем моря. Гірськососняки у субальпійському поясі здебільшого пов'язані зі зволженими гірсько-лісовими торф'янисто-підзолистими ґрунтами на схилах та глибокими торфовищами в улоговинах карів. Це густі та важкопрохідні зарості заввишки 2–3 м у нижній частині поясу і до 1 м у верхній. У їхньому трав'яно-моховому покриві панують чорниця, зелені мохи, безщитник розставленолистий та жіночий. Зеленівільшаники зазвичай приурочені до улоговин із сирими ґрунтами [20, с. 59].

Ялівцеві чагарники переважно займають освітлені та сухі південні схили, виконуючи роль експозиційного замітника зеленівільшаників. Найбільше поширення вони мають на південно-західному макросхилі Чорногори та на високогірних вершинах Горган. Значна частина їхніх територій була перетворена на високогірні пасовища. Найчастіше трапляються угруповання ялівцю з підстилкою з чорниці, брусниці та зелених мохів. Рододендронові зарості особливо поширені на північно-східному макросхилі Чорногори, від Говерли до Піп Івана Чорногірського, де вони утворюють верхній пояс субальпікуму. Це низькорослі чагарники заввишки 40–60 см з покриттям із зелених мохів, лишайників, чорниці, війника опушеного та ожини. Вторинні луки субальпійського поясу формуються угрупованнями біловуса, щучника дернистого та інших видів. Альпійський пояс луків і пусток займає невеликі ділянки вище 1800–1850 м

н.р.м. Найвиразніше він представлений у Чорногорі, між Говерлою та Піп Іваном. Для цієї зони характерна рослинність приземистовіссяничників, трохроздільноситничників, вічнозеленоосочників і рододендронників. У нижній смузі альпійського поясу також зустрічаються рододендронники. Альпійський пояс Горган здебільшого представлений накипнолишайниковими пустками, де домінує ризокарпон географічний, який щільно вкриває уламки пісковикових глиб ямнянської світи. Серед інших характерних для цього поясу формацій слід виділити голубічники та угруповання луазелеурії сланкої, що ростуть на малосніжних схилах і гребенях хребтів. Рослинність альпійського поясу нагадує тундру, але відрізняється відсутністю вічної мерзлоти. Особливий інтерес викликає флора кам'яних розсипів і скель, де можна знайти багато рідкісних й ендемічних видів: дріаду восьмипелюсткову, едельвейс альпійський, рододендрон східнокарпатський, родіолу рожеву та інші [10, с. 96].

До загальнокарпатських ендеміків належать такі види рослин: верба туполиста, грушанка карпатська, молочай карпатський, очиток карпатський (заяча капуста), тоція альпійська, дзвоники карпатські, королиця Вальдштейна та жовтозілля карпатське. До південно-східнокарпатських ендеміків відносяться аконіт маленький, жовтець карпатський, фіалка відхилена, первоцвіт полонинський, перестріч скельний, фітеума Вагнера, жовтяниця альпійська, деревій Шура, вівсяниця Порціуса та тонконіг Дейла. Східнокарпатські ендеміки представлені такими видами рослин: аконіт Жакена, аконіт волосистий, медунка Філярського, тирлич роздільний та волошка м'яка. До представників альпійської флори, які не трапляються на рівнинних територіях, належать осока вічнозелена, первоцвіт дрібний, вероніка Баумгартена, жовтець татранський, злинка альпійська та ломикамінь моховидний. Флора Верхнього Попруття представлена численними реліктовими видами, що мають ключову цінність для вивчення історичного розвитку рослинного покриву цього регіону. Серед них варто

відзначити тис ягідний, листовик сколопендровий, лунарію оживаючу та хвощ великий. До реліктів льодовикового періоду належать гірчак живородний, ломикамінь волосистий, родіола рожева, шолудивник Едера, а також вероніка альпійська і пухнаста, ліннея північна, тирлич весняний та ситники каштановий і трилусковий. З археологічної точки зору Верхнє Попруття є регіоном перетину численних культурно-історичних ареалів. Територія зазнавала культурних впливів степів Причорномор'я, Подністров'я, Трансільванії та Центральної Європи, що підтверджують численні археологічні знахідки. Вони відображають матеріальну культуру як місцевого походження, так і запозичену з інших регіонів [20, с. 68].

Регіон відіграв роль не лише кордону між культурами, але й часто ставав простором їхньої взаємодії, синтезу, а подекуди і конфлікту. Завдяки цій прикордонній специфіці верхнє Попруття набуває виняткової цінності для археологічних досліджень, адже саме тут можна відстежити процеси культурного обміну та міграції в давнину. Історія племен Східної Європи другої–третьої чверті I тисячоліття н. е. залишається сповненою невирішених питань. Культурно-історичні процеси того часу були надзвичайно складними, що частково пояснюється поєднанням місцевих традицій із новими, привнесеними ззовні. Відомо, що в південній та центральній частинах Східної Європи відбувалися суттєві зміни, викликані міграціями та процесами асиміляції, які спричинили змішування різних племен і культур. Ці зміни значною мірою були результатом таких подій, як війни варварів (переважно германських племен) з Римською імперією, поширення провінційно-римської культури та нашествя гуннів. Ці обставини спричиняли переміщення значних груп населення по всій Європі. Для населення західних територій сучасної України найзначнішим стало проникнення германських племен із Повіслення, очолюваних готами. Це призвело до формування нових етнокультурних спільнот, таких як черняхівська культура, культура карпатських курганів, а згодом — празько-

корчацькі старожитності. Попри деякі схожі риси в матеріальній культурі (наприклад, окремі типи кружального посуду чи елементи забудови житла), ці спільноти належали до різних племен — як місцевих, так і прийшлих, зокрема й слов'ян. В епоху великого переселення народів складні етнокультурні процеси охоплювали басейни верхнього та середнього Дністра і верхнього Пруту. Сприятливі природні умови регіону — родючі ґрунти, численні водойми, м'який клімат і багата рослинність — приваблювали сюди різноманітні культурно-етнічні угруповання Європи. Це сприяло контактам між ними та заселенню даної території. Саме в цей час на археологічній мапі другої чверті I тисячоліття н. е. тут з'являються пам'ятки черняхівської культури та культури карпатських курганів. Картографування археологічних пам'яток у верхів'ях Пруту демонструє їх нерівномірне поширення, що свідчить про відмінну густоту заселення окремих природно-територіальних і екологічних ніш. Безумовно, частину поселень та могильників ще не виявлено. Проте навіть у порівняно добре досліджених регіонах, таких як Прут-Дністровське межиріччя чи Буковинське Передкарпаття, де проводилися систематичні археологічні обстеження, ця нерівномірність є очевидною [35, с. 17].

Застосування людиною природного середовища можна класифікувати на безпосереднє, тобто постійне, і опосередковане — періодичну (промислову) експлуатацію наявних ресурсів. Використання природних багатств Карпат, таких як сіль, рудні метали та інші корисні копалини, є однією з важливих тем, що досліджується у комплексі гуманітарних (археологія, етнологія, історія України) і природничих наук (геологія, гідрологія, геохімія). Гірські та передгірські райони Прикарпаття вирізняються значними покладами кам'яної солі, яка через соляний розчин (ропу чи соровицю) виходить на поверхню або залягає на невеликій глибині. Це робить її доступною для освоєння та використання людиною. Сіль є незамінним елементом для здорового харчування людини. Вона

також відіграє важливу роль у забезпеченні годівлі свійських тварин [34, с. 158].

Наявність соляних джерел також дозволяла людям консервувати їжу, використовувати сіль у медичних та косметичних цілях, торгувати нею, тощо. Криниці з ропою можна було знайти на території сучасних населених пунктів, як Добротів, Ланчин, Делятин, Заріччя, Рунгури, Марківка, Печеніжин, Сопів, Молодятин та ін. [34, с. 158].

Отже, природно-географічна характеристика Верхнього Попругтя вирізняється типовою карпатською висотною зональністю і значною екологічною різноманітністю. Тут панують змішані та хвойні ліси, що поступово переходять у субальпійські та альпійські угруповання. Взаємозв'язки геоморфологічних форм, гірського клімату і ґрунтово-рослинних комплексів створюють у Верхньому Попругті цілісний природний ландшафтний ансамбль. Таким чином, природно-географічний образ регіону відображає його належність до Карпатського гірського пояса з вираженою висотною зональністю рослинності, ґрунтів і клімату.

РОЗДІЛ 2

АРХЕОЛОГІЯ ВЕРХНЬОГО ПОПРУТТЯ КАМ'ЯНОЇ ДОБИ

Палеоліт, або давньокам'яна доба, є найдавнішою епохою в історії людства. Вона розпочалася із появою перших представників роду *Homo* близько 3–2,5 мільйонів років тому та завершилася наприкінці льодовикового періоду, приблизно 10 тисяч років тому. Упродовж цього тривалого відрізка історії людство пройшло етапи розвитку від примітивних предків до появи виду *Homo sapiens*, а суспільні структури еволюціонували від простих груп первісного стада до засад соціальної організації людини розумної. Саме в період палеоліту були створені перші знаряддя праці, освоєно обробку шкіри для виготовлення одягу, здобуто контроль над використанням вогню та побудовано перші примітивні житлові споруди. Також у цей період зародилися духовні практики, що включали релігійні вірування, міфологію та ранні прояви мистецтва.

Матеріальна і духовна культура палеоліту відіграють ключову роль у розкритті витоків сучасного суспільства, оскільки саме в цей час закладалися основи для подальшого культурного розвитку. Археологи класифікують добу кам'яного віку на основі особливостей матеріальної культури, зокрема за типами крем'яних знарядь. Етапи антропогенезу чітко співвідносяться зі створенням характерних для того часу інструментів і технологій. Кам'яний вік охоплював три головні періоди: палеоліт (давній камінь), мезоліт (середній камінь) і неоліт (новий камінь). Сам палеоліт поділяється на три фази: ранній, середній і пізній (або верхній), що відповідають поступовому прогресу культури та формуванню суспільних взаємин у межах цієї давньої епохи [50, с. 289].

У ранньому палеоліті, що охоплює період від 3 мільйонів до 150 тисяч років тому, виокремлюють дві ключові стадії: олдувайську і ашельську. Олдувайський етап характеризувався використанням знарядь із гальки, таких як чопери та чопінги, які вперше були виявлені разом із рештками

Homo habilis у 1960 році в Олдувайській ущелині. Цей ранній період кам'яної доби збігається з часом існування *Homo habilis*, еволюційна історія якого починається приблизно 2,5–3 мільйони років тому на теренах Східної Африки. Ашельський етап розпочався близько 1,5 мільйона років тому і асоціюється з появою ручних рубил, виготовлення яких свідчить про новий рівень розвитку первісної людини — пітекантропів. Назва цього періоду походить від археологічної знахідки поблизу містечка Сент-Ашель на півночі Франції, де в XIX столітті Жак Буше-де-Перт, засновник досліджень раннього палеоліту, відкрив велику кількість ручних рубил. Середній палеоліт, що охоплює відрізок часу між 150 та 35 тисячами років тому і відомий також як муст'єрська епоха, отримав свою назву від грота Ля Мустьє у Франції. Цей період вирізняється поширенням муст'єрської технології обробки кременю. Головною особливістю цієї технології було застосування дископодібних нуклеусів для отримання великих трикутних відщепів, які використовувалися для виготовлення таких інструментів, як гостроконечники та скребки. Основними носіями муст'єрської культури на території Європи були неандертальці [48, с. 39].

Завершення пізнього палеоліту збігається із закінченням льодовикового періоду близько 10 тисяч років тому. Глобальне потепління, що настало, зумовило значні трансформації у мисливських суспільствах помірного кліматичного поясу Північної півкулі, що, своєю чергою, ознаменувало початок наступного археологічного періоду — мезоліту. Пізній або верхній палеоліт у Європі, який охоплював період приблизно від 35 до 10 тисяч років тому, характеризується появою пластинчастої техніки обробки кременю. Ця методика була винайдена *Homo sapiens* і стала визначальною рисою даного періоду. Важливо підкреслити, що перехід між етапами палеоліту не відбувався через повне витіснення попередніх технологічних практик обробки кременю чи одночасне зникнення відповідних людських видів. Натомість нові технології виникали та

поступово впроваджувалися, співіснуючи з уже існуючими. Наприклад, у ранньому ашельському періоді примітивні пітекантропи, які виготовляли рубила, продовжували існувати поряд із *Homo habilis*, що зник приблизно мільйон років тому. Подібно до цього, мустьєрська технологія була поширена в час, коли пізні пітекантропи ще населяли європейські терени. На початку пізнього палеоліту мустьєрські технології певний час співіснували з новітніми верхньопалеолітичними техніками, що їх розробили *Homo sapiens*. Завершення пізнього палеоліту і завершення льодовикового періоду стали точкою кардинальних змін у структурах мисливсько-збиральницьких суспільств помірної смуги Північної півкулі. Ці зміни стали передумовою для переходу до нової археологічної епохи — мезоліту [48, с. 40].

Мезоліт (VIII—V тисячоліття до н.е.) характеризується розвитком мікролітичної техніки обробки кременю, що відзначається появою стандартизованих наконечників для стріл, виконаних переважно у геометричних формах і відомих як мікроліти. Основу господарської діяльності мезолітичного населення Європи становило полювання на лісових копитних тварин — лосів, турів, оленів, косуль та кабанів. У цьому процесі використовувалися луки та стріли. Неоліт (VII—IV тисячоліття до н.е.) став важливим етапом, пов'язаним із винайденням першого керамічного посуду та поширенням навичок відтворювального господарства. Такі зміни разом із керамікою прийшли до Європи з регіону Близького Сходу через Балканський півострів. Завдяки близькому розташуванню до балкано-дунайської зони Південно-Західна Україна швидше увійшла до процесу неолітизації (VII—VI тисячоліття до н.е.) порівняно з північними територіями (VI—IV тисячоліття до н.е.). У той час, як у південних регіонах України сформувалися перші землеробські та скотарські громади, північні території, зокрема Полісся, залишалися осередками мезолітичних мисливців [48, с. 52].

Кам'яна доба отримала свою назву через матеріал, із якого створювали більшість артефактів, що дійшли до нас із найдавніших періодів історії людства. Серед різноманітних видів каменю первісні люди найчастіше вибирали кремій. Він мав ключове значення у виробництві знарядь праці в ті часи з двох основних причин. Перша — при розколюванні кремій утворював гострий ріжучий край, схожий на той, що отримують при розколюванні скла. Друга — його надзвичайне поширення у природі, яке робило кремій найдоступнішою сировиною для первісних людей. Знаряддя, виготовлені з цього матеріалу, вирізняються високою стійкістю до впливу зовнішніх чинників і можуть зберігатися в ґрунті тисячоліттями майже без змін. Для дослідників ці знахідки є основним джерелом інформації про ранні етапи розвитку людства [3, с. 33].

Для розрізнення природних уламків кременю від тих, що оброблені людиною, важливо розуміти особливості його штучного розколювання. Під час створення кам'яних знарядь удари по краю шматка кременю завдавалися спеціальним каменем — відбійником. У результаті цього процесу відколювалися плоскі частини з гострими краями, які слугували основою для більшості інструментів первісної людини. Завдяки своїм гострим краям такі сколи часто використовувалися без додаткової обробки. Проте для виготовлення більш досконалих знарядь краї цих сколів ретельно ретушували, перетворюючи їх на заготовки для інструментів. Відповідно, переважна більшість знахідок на стародавніх стоянках (понад 90 %) складається з різноманітних плоских сколів кременю. Серед них найбільш поширеними є короткі, аморфні уламки, хоча видовжені пластини трапляються рідше. Сколи, спеціально оброблені ретушню, або готові інструменти становлять лише 1—5 % знайдених кременів. Шматки кременю, що слугували основою для отримання цих сколів і заготівлі інструментів, називають ядрищами або нуклеусами [52, с. 54].

Скол вважається найпоширенішим типом знахідок на археологічних стоянках первісних людей і демонструє характерні риси, які свідчать про його штучне оброблення людиною. До цих ознак належать пласке черевце і опукла спинка, ударна площа, відбивний горбок із фасетками, хвилеподібні структури на поверхні, що розходяться від місця удару, а також ретуш робочого краю. Черевце являє собою пласку частину відщепу або пластини, яка раніше прилягала до нуклеуса (ядрища). Спинка, що є опуклим і протилежним до ядрища боком сколу, має характерне огранення — ознаки зняття попередніх сколів. Ударна площа визначається як невелика плоска ділянка, розташована на масивному кінці пластини або відщепу, по якій завдавався удар відбійником у процесі відколювання від нуклеуса. Відбивний горбок, розташований під ударною площиною з боку черевця, містить дрібні фасетки по боках і створюється внаслідок удару. У процесі штучного розколювання на поверхні кременю формуються типові хвилеподібні структури, що розходяться від точки удару. Для отримання знаряддя праці необхідної форми, а також для посилення й загострення робочого леза край пластини чи відщепу піддавався додатковій обробці дрібними сколами, що мають назву ретуші. Зазначені характеристики є достовірними ознаками штучного оброблення кременю, які дозволяють відрізнити його від природних утворень [48, с. 44].

Найдавніші кам'яні знаряддя, виготовлені з річкових гальок, включали чопери та чопінги, створені за допомогою кількох оббивальних ударів в олдувайську епоху. У період ашельської доби, поряд із гальковими знаряддями, набули поширення ручні рубила. Спочатку вони виготовлялися у вигляді масивних кременевих жон, повністю оббитих з обох боків для надання їм мигдалеподібної форми. Ранньоашельські рубила були великими і грубими; їхній масивний кінець мав оболонкову поверхню або спеціально притуплену п'ятку, яка забезпечувала опору в долоні під час ударно-рубальних дій. У пізньоашельський період рубила стали

майстерніше обробленими і компактнішими, адже їх виготовляли з великих пласких відщепів. Робочий край цих рубил був прямим та обробленим ретушню для загострення, на відміну від зигзагоподібного краю попередніх форм. Більш досконалі знаряддя цього періоду використовувалися як ножі або скребла. У процесі виготовлення рубил утворювалося багато відщепів кременю з гострими краями, які також знаходили своє застосування в різних видах роботи. Шматки кременю, з яких оббивалися сколи за допомогою відбійників, називають ядрищами або нуклеусами. Першою сталою формою нуклеусів була дископодібна або радіальна форма, що виникла в ашельський період і значно поширилася в мустьєрську добу. Завдяки зняттю сколів від краю до центру такі ядрища набували округлої дископодібної форми, а отримані відщепи, здебільшого трикутної форми, були придатними для подальшого використання [48, с. 45-46].

Середній палеоліт, або мустьєрська доба, характеризується наявністю кількох основних технік обробки кременю, які визначають специфіку крем'яної індустрії того періоду: класичне однобічне мустьє, двобічне мустьє (або Мікок, за назвою стоянки Мікок у Франції), техніка Левалуа (названа на честь місцевості Левалуа-Пере поблизу Парижа) та протопризматична техніка. Класичне однобічне мустьє представлено технікою обробки кременю, що передбачає отримання трикутних масивних відщепів із дископодібних нуклеусів. Ці відщепи використовували для виготовлення гостроконечників і скребел шляхом однобічного ретушування країв заготовок із боку спинки. Двобічне мустьє, схоже на однобічний варіант, також базується на використанні дископодібних ядрищ і трикутних відщепів. Однак для нього характерною є обробка країв інструментів не лише зі спинки, але й із черевця. Серед таких виробів виділяються двобічно оброблені гостроконечники, відомі також як біфаси.

Вони формою нагадують зменшені рубильця, які були поширені в ашельській культурі попереднього періоду [50, с. 37].

Верхній, або пізній палеоліт, позначає етап розвитку людства, який характеризується існуванням *Homo sapiens* у прильодовиковій Європі. Цей період розпочався приблизно 35 тисяч років тому з появою на європейському континенті людей сучасного антропологічного типу і завершився близько 10 тисяч років тому з настанням завершальної фази льодовикового періоду. Основними соціально-економічними характеристиками цього часу були існування екзогамних ранньородових общин, розвиток етнічної диференціації, виникнення ранніх форм мистецтва та початкових релігійних уявлень. Техніка обробки кременю в пізньому палеоліті вирізнялася використанням призматичних нуклеусів для отримання пластин, які слугували базовими заготовками для виготовлення різноманітного інструментарію. Завдяки цій технології такі знаряддя, як скребачки, різці, ножі та наконечники, отримують характерну витягнуту форму [51, с. 52].

Найдавніше заселення території верхів'їв річки Прут залишається однією зі слабо досліджених тем у сучасній історичній науці. Основною причиною цього є обмеженість джерельної бази, яка представлена лише кількома археологічними пам'ятками. Деякі дослідники пов'язують ці об'єкти з раннім палеолітом, зокрема з ашельським періодом [2].

Артефакти кроманьйонської людини, яку вважають викопною різновидністю сучасного людства, значно перевершують інші за часом. Серед них слід особливо відзначити крем'яні знаряддя, датовані кінцем старшої кам'яної доби (палеоліту). Наприклад, такі знахідки були виявлені в урочищі Жбир поблизу Добротова та на Вібчині у Красній. Комплекси артефактів включають пластини, кінцеві одинарні та подвійні скребки, різці, проколки та інші предмети, датовані приблизно 12–15 тисячами років тому. Період від завершення палеоліту до раннього мезоліту (приблизно 8–

12 тисяч років тому) характеризується численними знахідками в урочищах Кливка і Чопа (село Красна), Царина (Верхній Майдан), Поляна (Середній Майдан), Жбир (Добротів) і Кругляк (Делятин). Ці предмети представлені довгими призматичними ядрищами, скребками, різцями, проколками та наконечниками стріл у формі вербового листка. Комплекс таких знахідок, що базується на видовжених ядрищах, вузьких пластинах і характерних наконечниках, відноситься до свідерської культури. Її основним ареалом традиційно вважали землі північно-східної Польщі та Білорусі. Однак виявлені стоянки пропонується виділити як кливський варіант цієї культури [23, с. 65].

Поблизу Делятина виявлено сліди іншого археологічного явища, яке отримало назву площанська культура, що існувала приблизно 8-10 тисяч років тому. На стоянках в урочищах Куцикове поле (Делятин) та Острій (Верхній Майдан) були знайдені вироби з незначним ступенем патинації, переважно дрібні округлі знаряддя — скребки та проколки. Ця культура є важливою ланкою між мезолітичними та неолітичними культурами й вважається одним з компонентів неолітичної буго-дністровської культури правобережної України. Населення палеоліту і мезоліту в основному займалося полюванням та харчувалося м'ясом диких тварин, носило одяг зі шкір і вело життя невеликими родинними групами. Їхні житла представляли собою шалаші дерев'яної конструкції, вкриті шкірами мамонтів чи інших копитних. У період неоліту (молодший кам'яний вік), який тривав у VI-IV тисячоліттях до нашої ери, спостерігався суттєвий прогрес у способі життя. Люди навчилися вирощувати окремі зернові культури, приручили велику і дрібну рогату худобу, розвинули виробництво глиняного посуду. Освоювались землі для мотичного землеробства та випасу худоби. Сліди неолітичних культур виявлено на більшій частині Покуття, проте поблизу Делятина, який розташований на його периферії, поселення поки що не знайдено. Водночас окремі групи

неолітичної людини все ж заходили сюди під час полювання на тварин, що можна пояснити знайденою в Саджавці кам'яною сокирою. Подібні предмети також були виявлені на Побужжі. Цікавою є знахідка виробів із закарпатського вулканічного скла в селі Корнич (Коломийщина) на поселенні трипільської культури. Це підтверджує, що через територію Делятинщини певною мірою здійснювався зв'язок між Прикарпаттям і Закарпаттям [23, с. 67].

У період неоліту клімат став теплішим і вологішим, що створило сприятливі умови для розвитку людського суспільства. Спостерігалось вдосконалення знарядь праці, приручення основних видів домашніх тварин і суттєве розширення відтворюючого господарства, особливо мотичного землеробства та скотарства. Населення того часу активно розводило велику рогату худобу, свиней, овець і кіз, доповнюючи своє господарство полюванням і рибальством. Серед ремесел значну роль відігравали обробка шкіри, різноманітного каміння, кременю, а також виготовлення тканин і керамічного посуду [53, с. 64].

Район Делятинщини був багатий на високоякісний кремень, різні види каменю, глину і деревину, що сприяло швидкому зростанню кількості первісного населення в цьому регіоні. Вчені відзначають певну стабільність у складі місцевого населення того періоду, хоча процес неолітизації Передкарпаття супроводжувався проникненням носіїв різних культур. Існує припущення, що землеробсько-скотарські племена, які прийшли в ці землі, зайняли території місцевих мисливців. Між новоприбулими й корінними жителями мали місце епізодичні взаємодії, однак помітного впливу на культуру прибульців вони не справили [23, с. 68].

Переселення племен на територію Північно-Східного Передкарпаття відбулося без суттєвого опору з боку мисливських груп. Ймовірно, частина місцевого населення була асимільована, а решта продовжувала існувати у віддалених передкарпатських районах, таких як Старуня або Делятин. Дещо

пізнішою пам'яткою є багатошарова стоянка в Лоевій, розташована поблизу старовинного торгового шляху з Придністров'я до Закарпаття. Цим шляхом наддністрянський кремінь транспортували до басейну Тиси. Особливістю цього поселення є його розташування біля джерела соляної ропи, яку використовували для виварювання солі. Завдяки цим ресурсам поселення в урочищі Куштіль зазнавало повторного заселення у різні періоди [23, с. 68].

Найдавніші археологічні знахідки в районі Куштіля, які включають сотні фрагментів глиняних виробів, датуються періодом 2–1,5 тисячі років до нашої ери. У цей час на зазначеній території оселилися представники підкарпатської культури шнурової кераміки. Ця спільнота відзначалася виробництвом глиняних виробів, зокрема кухонного посуду різних форм і розмірів, який декорували орнаментами у вигляді відбитків шнура. У населеному пункті Саджавка була знайдена частина сокири, що також належить до цієї археологічної культури. У 1964, 1967 роках, а також у період 1969–1973 років дослідник М. Клапчук виявив на поверхні Лоевого рівня та терасах річки Прут 36 археологічних пам'яток і ряд окремих кам'яних артефактів, які датуються періодом від муст'є до бронзового віку. Ці об'єкти розташовані на площі приблизно 19 км², що включає території десяти сіл та містечок регіону Делятинщини [20, с. 82], [Додаток Б].

Палеолітичні та мезолітичні пам'ятки відіграють особливу роль у дослідженні археологічної спадщини. Найдавніші знахідки, що належать до середнього палеоліту, були виявлені на трьох локаціях: Делятин 11, Горішний Майдан 2 і Ланчин 5. Локація Делятин 11 знаходиться на крайньому фрагменті четвертої надлугової тераси річки Любижня, в районі урочища Підкизи. У шарі грубого алювію завтовшки 1-2 метри, який лежав поверх корінних порід, було знайдено невелике сильно патиноване чотиригранне ядрище розміром 41 × 47 × 39 мм. Воно мало глибокі заглиблення від коротких відщепів із масивними п'ятками та чіткими міжфасетковими ребрами. На ділянці Горішний Майдан 2, розташованій на

південному схилі горба Острий, неподалік джерела та дороги Надвірна – Красна, знайшли мустьєрське рубило та ніж-скребло. Рубило серцеподібної форми розміром $60 \times 55 \times 22$ мм було виготовлене з грубого відщепу темно-сірого кременю через двобічне зняття сколів різних розмірів від країв до центру. Краї інструмента здебільшого мають зигзагоподібну форму, а подекуди збереглися сліди полірування. Ніж-скребло розміром $79 \times 49 \times 10$ мм створили на овальному пластинчастому відщепі. Один край цього знаряддя є опуклим і оброблений дрібною двобічною ретушшю, тоді як інший край має опукло-ввігнуту форму з притупленим кінцем, оформленим майже прямовисною ретушшю зі спинки предмета [23, с. 69].

Ланчин 5 є частиною шостої надлугової тераси річки Прут. Він знаходиться вище джерела, праворуч від дороги Ланчин – Середній Майдан, у межах урочища Ділок. У жовтому лесоподібному суглинку, вилученому з траншеї глибиною до одного метра під час меліоративних робіт, було знайдено ніж-скребло розміром $82 \times 56 \times 19$ мм. Цей артефакт має форму голови птаха та виготовлений на крайовому сколі, що з одного боку зберігає жовнову кірку з характерними концентричними колами. Довший край деталі оброблений дрібною ретушшю зі спинки з кіркою, а коротший, розташований під гострим кутом, ретушований з двох сторін. На обох краях видно незначні сліди полірування. Техніко-типологічний аналіз цього предмета із Ланчина 5, а також матеріалів із Горішного Майдану 2 дозволяє знайти аналогії в інвентарі Скубової Балки та четвертого шару стоянки Молодова 13. Частина знахідок із таких місць, як Горішний Майдан 1, Красна 4 та Делятин 6, умовно відноситься до ранньої стадії верхнього палеоліту. Більшість цих артефактів демонструє характерні риси верхнього палеоліту або мезоліту. Найдавніші знахідки за формою наближаються до оріньякської культури, вирізняючись великими розмірами та високим ступенем патинізації [23, с. 69].

На Горішньому Майдані 1, розташованому неподалік вершини на південному схилі гори Острій, виявлено 23 предмети цього типу. Серед них ядрища, уламки пластинок, відщепи, різці та скребок-скобель. Усі вони вкриті товстим шаром білої патини із сіро-бурими плямами. Одне овальне ядрище розміром 51 x 69 x 26 мм є однобічним і одноплощинним із поперечним сколюванням коротких і широких відщепів. Його ударна площа розташована під прямим кутом до робочої сторони, а на тильному боці частково збережено жовнову кірку. Уламки ножеподібних пластинок мають тонку пряму форму в поздовжньому розрізі. Два різці виконані на пластинах: для одного використано два різцевих сколи — поздовжній і скісний; інший має лише поздовжній скол із застосуванням природного перелому. Скребок-скобель розміром 35 x 21 x 5 мм зроблено на тонкій ножеподібній пластині. Його вістря оброблене крутою майже вертикальною ретушю [23, с. 70].

На місці Красна 4, розташованому на пагорбі Вівечка, було знайдено 14 пластин та їх уламків, 4 аморфні відщепи, центральний різець розміром 65 × 24 × 8 мм, а також комбіноване знаряддя — високий скребок-скобель із боковим різцем (розмір 42 × 38 × 16 мм), у якого хвостова частина відбита. Місцезнаходження Делятин 6 знаходиться на території урочища Площа (відомого як Жбир), яке височіє над Добротовом. Тут було знайдено 7 уламків великих пластин, два відщепи та два різці. Із фрагментів пластин один має крайову ретуш. Різці належать до багатофасеткових типів: один виготовлений на масивній пластині з кіркою на спинці, інший — на відщепі [23, с. 70].

Найчисленнішу групу знахідок складають артефакти, які за техніко-типологічними ознаками та рівнем патинізації відносяться до пізнього періоду верхнього палеоліту та початку мезоліту. Найбільш показова колекція таких знарядь була зібрана на стоянці Красна 3, що займає південний схил і вершину пагорба Кливка. Знахідки декілька разів збирали

після оранки серед легкоглибинних шарів червонуватого суглинку та кам'яних уламків на поверхні ріллі. Уламки є наслідком вивітрювання корінних порід, які підходять до поверхні ґрунту. Саме цей шар виявився найбагатшим на археологічні артефакти. Характер виготовлення кременевих виробів спричинив формування патини з різною інтенсивністю, залежно від умов залягання та фізико-хімічних властивостей матеріалу [23, с. 71].

На цьому місці виявлено 299 крем'яних знахідок, серед яких: одне жовно з негативами грубих сколів, 12 ядрищ, 4 пластинки для підправки ядрищ, 164 ножеподібні пластини та їх уламки, 2 скребла, 4 скребки, 1 проколка, пластинка з крайовою ретушшю, верболистий наконечник, 8 різців, 55 відщепів і 46 аморфних сколів та їх уламків. Ядрища поділяються на дві групи. Перша включає 7 невеликих екземплярів ($49 \times 38 \times 24$ мм; $31 \times 40 \times 35$ мм) овальної форми з короткими пропорціями. Шість із них мають одну робочу сторону, де короткі сколи видалялися з однієї або двох ударних площин під гострим кутом до робочої поверхні. Одне ядрище цього типу має трикутну ударну площину з трьома робочими сторонами та залишками видалень коротких широких відщепів [23, с. 71].

Друга група складається з п'яти більш значних ядрищ ($80 \times 25 \times 40$ мм; $61 \times 42 \times 23$ мм; $65 \times 32 \times 21$ мм), які є довгими й вузькими. Вони здебільшого мають дві ударні площини, нахилені під дуже гострим кутом до робочої сторони, а також одну чи дві активні поверхні. Відщепи у вигляді довгих вузьких пластин знімалися або з одного боку, або із сусідніх сторін під кутом у межах $90\text{--}120^\circ$ [23, с. 71].

Робочі грані ударної площини зазнавали додаткової обробки дрібними відколами, що забезпечувало формування гострих кінців кілеподібних скребків. Якщо на один з кінців ядрища, нахилений до тилу ударної площини, натиснути вказівним пальцем правої руки, підтримуючи великим пальцем знаряддя з робочої сторони, то інший, оброблений кінець

зручний для виконання завдань із направленням руху скребка на себе. Одне з ядрищ виконувало функцію подвійного скребка. У процесі відколювання пластинок ядрище частково деформувалося через поломку пластинок на половині довжини, що призвело до утворення тоншої верхньої частини поряд з ударною площиною, у порівнянні з грубішою нижньою прихвостовою частиною. Лівий край тоншої частини був додатково оброблений дрібними поперечними сколами з боку робочої поверхні, а правий край зазнав обробки на боковій стороні, яка межувала з робочою. Унаслідок цього сформувалися два довгих прямолінійних вістря для роботи зі скребками. Залежно від їх орієнтації щодо оброблюваного предмета вістря могли переміщуватися вправо або вліво під час обертання знаряддя вздовж поздовжньої осі. Інструмент також дозволяв виконувати рухи на кшталт правки бритви зі змінними напрямками вправо-вліво. Один екземпляр ядрища використовувався повторно як кілеподібний скребок і боковий різець, тоді як інший поступово трансформувався у скребок із загостреним «носи́ком» [23, с. 72].

Найзначнішою групою артефактів у колекції (54,7%) є ножеподібні пластинки та їх уламки. Ці вироби здебільшого характеризуються витягнутою та вузькою формою (розміри 75 x 22 x 6 мм і 76 x 21 x 7 мм), які вирізняються паралельними прямими краями й рівними поздовжніми профілями. Багато уламків цих пластинок та цільні екземпляри без додаткової обробки, ймовірно, виготовляли спеціально і могли використовуватися первісною людиною для широкого спектра завдань. Готові вироби складають значну частину артефактів. Разом з ядрищами, використовуваними як скребки та різці, вони утворюють 69,7% усіх знахідок на ділянці Красна 3. Серед готових знарядь домінують різці (40%), які за розміщенням вістря поділяються на середні та кутові. Формування вістря здійснювалося шляхом зняття одного або кількох різцевих сколів [23, с. 72].

Окрему увагу привертають знаряддя, які є характерними для цього археологічного комплексу. Особливістю є наявність дзьобоподібних бокових різців із загнутими вістрями, схожими на дзьоби хижих птахів. Скребки, що складають приблизно 20% виготовлених предметів, здебільшого відзначаються короткими пропорціями, створені на уламках пластинок та відщепів. Інколи вони додатково обладнані різцевими або скобелевими вістрями. Один із таких зразків є подвійним скребком, виготовленим із грубого відщепу з вигнутою поздовжньою формою та грубою ретушшю. Серед інвентаря локації Красна 3 представлені ножеподібні пластинки із скошеними кінцевими вістрями, виконаними дрібною ретушшю. Деякі пластинки мають багатофасеткові різцеві вістря на протилежному кінці [23, с. 73].

Серед представлених знахідок варто відзначити фрагмент нижньої частини наконечника, черешок якого оброблений крайовою крутою ретушшю на спинці та плоскою ретушшю на черевці. Збережена частина наконечника має розміри $31 \times 14 \times 4$ мм. Важливою також є невелика пилочка, виготовлена на короткому відщепі розмірами $28 \times 38 \times 7$ мм. Вона характеризується зубчиками розміром приблизно 1×1 мм, виконаними за допомогою двобічної паралельної мікроретуші шириною до 1 мм уздовж одного з країв [23, с. 73].

Матеріали, порівнювані з інвентарем стоянки Красна 3, також виявлені на археологічних місцезнаходженнях, таких як Горішний Майдан 1 і 3, Красна 1, Делятин 6 тощо. Зокрема, стоянка Горішний Майдан 1, розташована на височині Острій, надала можливість зібрати 70 крем'яних артефактів із голубуватою або голубувато-білою патиною. У цьому масиві матеріалів присутні три ядрища та їх фрагменти, дві пластинки для обробки ядрищ, 34 ножевидні пластинки разом із уламками, два різці, проколка, а також наконечники стріл верболистої та серцеподібної форми. Ядрища мають подовжену форму з косими ударними площинами й однією

пропелероподібною робочою поверхнею, причому їх тильна частина оброблена поперечними сколами [23, с. 74].

Ядрища зі стоянки Красна демонструють відмінності від подібних знахідок, зокрема своїми меншими розмірами ($54 \times 35 \times 18$ мм, $50 \times 24 \times 16$ мм та $49 \times 24 \times 26$ мм). У деяких випадках сколи вибивались під кутом у нижній частині, яка відносилася до верхньої на $40\text{--}80^\circ$. Обидва кінці робочих граней після їх використання проходили додаткову обробку, що перетворювало ядрища на подвійні кілеподібні скребки. Частина знарядь із краями та черевцем на боковій стороні виникла внаслідок поздовжнього розколу ядрищ ударом знизу [23, с. 74].

Артефакти з цієї колекції демонструють різноманітність. Прикладом є ножевидні пластинки, більшість яких мають прямий поздовжній профіль. Близько половини крем'яних виробів зі стоянки Горішний Майдан 1 складають цілі або давним-давно зламані пластинки. Готові вироби становлять лише $5\text{--}7\%$ усіх знайдених матеріалів. Варто зазначити, що як ножевидні пластинки, так і їх завершені версії загалом перевищують розміри ядрищ на $10\text{--}35$ мм [23, с. 74].

Серед знарядь домінують різці (40%). Один із них виготовлений на довгій пластинці ($84 \times 19 \times 6$ мм) шляхом виконання одного різцевого сколу вниз від кінця пластини. Інший зразок репрезентує типовий кливський боковий різець із дзьобоподібним вістрям ($66 \times 17 \times 6$ мм). З поміж наконечників вирізняються два екземпляри: верболистий і серцеподібний. Верболистий наконечник ($65 \times 15 \times 6$ мм) був створений із довгої витонченої пластинки: у нижній його частині сформовано черешок за допомогою дрібної крайової ретуші по спинці та плоскої ретуші по черевці, яка також заходить на тіло знаряддя, зрізуючи п'ятку пластини. Водночас вістря оздоблене крайовою ретушшю лише із спинки [23, с. 74].

Серцеподібний наконечник має невеликі розміри ($25 \times 14 \times 3$ мм) і виготовлений із фрагмента пластинки за допомогою крайової ретуші, яка

охоплює весь периметр спинки та черевця. Місце знахідки Красна 1, розташоване в урочищі Чопа на найвищій точці схилу, дало змогу виявити 90 кременів. Серед них: 4 ядрища та 2 їх уламки, 6 пластин для підправки ядрищ, 42 уламки пластин, а також 2 скребки та 2 різці. Більшість знайдених ядрищ (3 екземпляри) належить до кливського типу, проте місцеві варіанти мають ширші пропорції. Цікаво, що на Чопі не виявлено цілих пластинок — переважна більшість уламків збереглася ще з давніх часів (понад 90%) [23, с. 74].

Серед різців особливу увагу привертає кінцевий скребок, створений на вузькій, але доволі товстій пластині. Інший скребок виготовлений із уламка відщепи із широким вістрям, яке у центральній частині зігнуте під тупим кутом.

Місцезнаходження Делятин 6 представило не лише артефакти раннього періоду верхнього палеоліту, а й колекцію кременів типу Красна 3. Знахідки налічують 70 об'єктів із голубувато-молочною патиною. До складу колекції входять три ядрища, один уламок, пластинка для підготовки ядрищ, 30 пластинок та їх уламків, пластинка з ретушованими краями і чотири скребки. Два ядрища невеликі за розміром ($43 \times 29 \times 28$ мм і $25 \times 26 \times 30$ мм) і мають по дві-три ударні площини з такою ж кількістю робочих поверхонь, на яких видно залишки дрібних і доволі широких відщепів. Третє ядрище вирізняється витягнутою формою та компактними розмірами ($52 \times 23 \times 27$ мм). У порівнянні з попередніми місцезнаходженнями, частка плоских пластин і їх уламків виявилася меншою (43% від усіх об'єктів). Скребки відзначаються компактними пропорціями: три кінцеві виготовлені на уламках пластинок, а четвертий має два протилежних вістря і виконаний із фрагмента відщепи [23, с. 75].

Знахідки в Делятинщині також містять артефакти свідерської культури. Серед них — однобічні та двоплощинні ядрища, кілеподібні

скребки, пластинки з прямим поздовжнім профілем і верболисті наконечники [20, с. 91].

Ця культура широко поширена в Польщі, Литві та Білорусі, а окремі знахідки зафіксовано в Криму. Це дає підстави припускати, що в мезоліті північні мисливці проникали до Чорного моря. Відкриття свідерського інвентаря на Делятинщині може свідчити про один із шляхів цього проникнення, прокладений через покутське Прикарпаття. Однак не виключено, що Прикарпаття входило до території, де у верхньому палеоліті виникли елементи культури, яка згодом поширилася на північ та схід як сформована свідерська культура [24, с. 13].

Типово мезолітичною слід вважати групу пам'яток з обмеженим інвентарем, до якого входять трапеції. Якщо місцезнаходження типу Красна 3 розташовані на найвищих точках рівня Лосвої, то стоянки, про які йдеться, знаходяться на п'ятій і частіше на третій надзаплавній терасі недалеко від заплави Пруту та його приток [23, с. 75].

Протягом 1970-1972 років було знайдено нечисленний мікролітичний інвентар з трапеціями на невисокому виступі урочища Площа над Лоївцем, на крайній ділянці третьої надлугової тераси Пруту при гирлі струмка Чорного на Горищі та на крайній ділянці тієї ж тераси північніше Заріцького кладовища (Заріччя 2). Знахідки були зібрані на невеликій площі у скупченнях діаметром понад десять метрів. До цього часу інвентар з трапеціями на Прикарпатті та суміжних землях не зустрічався, тому його виявлення на Делятинщині має значний науковий інтерес. Наймолодшу групу стоянок становлять ті, що містять колекції непатинованого мікролітичного інвентаря. До цієї групи належать місцезнаходження Делятин 6, 7, 8 та 10, які розташовані на високому рівні Лосвої та займають передусім улоговини поблизу джерел і струмків з доброю питною водою [20, с. 92].

Найзначніша археологічна пам'ятка серед зазначеної групи — Делятин 7 — була знайдена на території, що відома як Куцикове поле, розташованому на правому, відносно низькому березі струмка Рудки. На обробленій поверхні земельної ділянки зібрано понад 150 предметів, а також виявлено шість невеликих, діаметром 3–5 метрів, скупчень кременів. На місці одного з найбільших скупчень було розпочато археологічні розкопки, організовані під керівництвом вчителя Р. Киселюка за участю учнів школи села Шевелівка. Дослідницькі роботи виконувалися на площі 4×5 м на глибину до 40–50 см. Проте культурного шару виявлено не було через його попереднє пошкодження, спричинене викорчовуванням лісу та проведенням глибокої оранки спеціалізованими плугами. Вдалося встановити лише те, що зібрані крем'яні артефакти раніше залягали на межі між темно-сірим і світло-сірим суглинком та твердою жовто-бурою глинистою породою на глибині 18–38 см від сучасної поверхні [20, с. 93].

У ході розкопок було виявлено та зібрано 88 кременів із середньою щільністю виявлення 4,4 об'єкта на 1 м^2 досліджуваної площі. Загальна колекція крем'яних артефактів із місцезнаходження Делятин 7 налічує 248 зразків. До складу знахідок входять шість ядрищ, 67 ножевидних пластинок і їх уламків, 29 скребків, два проколки, два ножі та одна скобель. Ядрища представлені двома типами: одноплощинними та двоплощинними, серед яких переважають перші, що є основною характеристикою інвентарю місцезнаходження. Всього зафіксовано п'ять одноплощинних ядрищ із робочою стороною. Вони мають короткі пропорції довжиною 30–47 мм; розміри ударної площини варіюються від 40×46 мм до 43×55 мм. Форма ядрищ переважно пірамідальна [20, с. 93].

Їх основним функціональним призначенням було сколювання коротких відщепів і вузьких пластинок через удари, нанесені по всій окружності ударної площини. Хоча багато ядрищ мають сліди широких

сколів, у напівоброблених заготовках переважають вузькі ножевидні пластинки та їх уламки. Проте готові вироби здебільшого (78%) виготовлені на базі більш широких і коротких відщепів [23, с. 72].

Такий факт дає підстави припустити, що первісна людина для виготовлення скребків, проколов та інших знарядь праці використовувала саме широкі відщепи, залишаючи ножевидні пластинки без додаткової обробки.

Готові вироби представлені переважно скребками (94% з них) і виготовлені з відщепів. Скребки розподіляються на чотири основні групи. Найчисленнішими серед них є кінцеві скребки — 28% (9 пр.), з яких чотири мають витягнуту форму, а п'ять — коротшу пропорцію; останні характеризуються боковими краями, утвореними за допомогою крутої ретуші. Ще близько 21% належать також до кінцевих скребків, але без явних слідів обробки бокових країв. Серед іншого виокремлюється група майже круглих скребків (18%), виготовлених із коротких відщепів чи уламків попередніх елементів. Ці скребки мають робочу поверхню практично по всій окружності і мають діаметр 21-44 мм [20, с. 94].

У шести скребків, виготовлених на відщепах або їх уламках, вістря сформовано на одному поздовжньому краї. З двох ножів один створено на пластинці з опуклим краєм, який ретушовано дрібними рухами з боку спинки та оформлено у вістря. Другий ніж має пряме вістря на одному довгому краї, інший край зрізаний поздовжнім різцевим сколом. Виявлено також пластинку з кінцевим скошеним вістрям і проколку на уламку пластини, де вістря виділено крутою дрібною ретушню з боку спинки. Скобель на уламку оформлений пологою ретушню по черевцю. На хвостовій частині овального скребка додатково виготовлено різцеве вістря [20, с. 92].

Як показує цей короткий огляд, комплекс місцезнаходження Делятин 7 вирізняється своєю самобутністю серед мезолітичних культур і комплексів, що поширені між Балтійським і Чорним морями.

Подібний, хоча значно менший за обсягом комплекс знайдено в місцезнаходженні Делятин 6, розташованому на площанському виступі Жбир біля села Добротова. Там виявлено понад 30 кремінних знахідок, зокрема три ядрища, дев'ять ножевидних пластинок і уламків, три скребки, різець, проколку та скребло [23, с. 69].

Серед ядрищ одне є пірамідальним для сколювання мікропластинок, розміри його ударної поверхні становлять 43 x 37 мм, а висота — 34 мм. Два скребки короткі та виготовлені на відщепі, тоді як третій є довгим і кінцевим, виконаним на пластині. Різець виготовлено з тонкої пластинки зі зрізаним кінцем за допомогою дрібної прямовисної ретуші після додаткового зняття поздовжнього різцевого сколу на одному з країв. Скребло виготовлене на трикутному сколі підправленого ядрища з круто ретушованим краєм з боку спинки. Проколка зі шматка пластинки частково має перлинну ретуш із боку спинки [23, с. 70].

Місцезнаходження Делятин 10, розташоване біля болота в районі витoku струмка Рудка, дало лише п'ять предметів: три ножевидні пластинки та два скребочки на відщепі. Особливістю цих скребків є формування вістря пологою ретушшю на опуклому бічному краї. Делятин 8 знаходиться на південно-західному виступі урочища Площа, відомого як Кругляк. Тут серед кількох уламків пластинок і відщепів знайдено два короткі скребки на відщепі з овальними вістрями, обробленими дрібною пологою ретушшю [23, с. 70].

Упродовж 1994–1996 років за ініціати́ви Косівської районної адміністрації проводилася Прикарпатська археологічна експедиція Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України [6, с. 12].

У ході досліджень було ідентифіковано три мезолітичні стоянки на території Косівщини. Зокрема, у селі Шешори виявлено дві стоянки: Шешори I (урочище Замчище, північно-східна частина села), де встановлено розкоп площею 20 м², у якому знайдено крем'яні знаряддя мезолітичного періоду; та Шешори II (центр села), яка розташована за один кілометр на північний схід від місцевої церкви. Третя стоянка, Космач II, була зафіксована в урочищі Мис на південній околиці села Космач, між церквою та печерою Довбуша [16, с. 12].

Для трьох зазначених стоянок характерний тип інструментального комплексу, який відповідає культурі Лука II – Кам'янець II (Незвисько–Оселівка). Основу матеріального масиву становлять мікролітичні вироби з кременю, серед яких скребки, різці та невеликі відщепи. Таке домінування мікролітичних знарядь та високий вміст скребків свідчить про мезолітичний характер поселень. Результати розкопок підтверджують існування осілих мисливців-збирачів у цьому регіоні наприкінці кам'яної доби [6, с. 13].

На території сучасного Вижницького району найдавніші поселення датуються середнім і пізнім палеолітом. У селі Замостя та в урочищі Скліяна Гора поблизу села Коритне були виявлені стоянки віком близько 40–12 тисяч років до нашої ери. Їх дослідження здійснювали співробітники Інституту археології НАН України разом із Чернівецьким краєзнавчим музеєм під керівництвом Б. О. Тимощука у 1960–1970-х роках. Серед знайдених артефактів зафіксовано численні крем'яні знаряддя: відщепи, рубила, гостроконечники та скребачки, поряд із елементами напівзаглиблених жител, що свідчить про тривале перебування мисливських груп у гірських умовах [39, с. 202].

У період пізнього неоліту на теренах Вижниччини також зафіксовано кілька археологічних пам'яток. Зокрема, залишки трипільських поселень (III тисячоліття до н. е.) та поселень лінійно-стрічкової кераміки були

виявлені поблизу сіл Банилів і Коритне. Серед знахідок – фрагменти кераміки з характерним орнаментом, шліфовані сокири, прикраси з кістки, які є типовими для цього періоду. Дослідження проводили археологічні експедиції Інституту археології НАН України у 1960–1970-х роках [17, с. 74].

Дослідження кам'яної доби цього регіону показало, що Верхнє Попруття було ареною активного розвитку людських спільнот, починаючи з найдавніших етапів. Проаналізовані матеріали дозволяють стверджувати, що Верхнє Попруття, попри своє розташування у гірській та передгірній зоні, не було маргінальною територією, а активно залучалося до загальноєвропейських культурних процесів.

В епоху палеоліту та мезоліту наявні, хоча й поодинокі, свідчення про присутність мисливців-збирачів, адаптованих до змінних кліматичних умов та природного середовища. Їхні стоянки, представлені переважно крем'яними знахідками, вказують на використання різноманітних стратегій виживання та технологій обробки каменю. Ці дані є цінними для розуміння ранніх етапів освоєння регіону людиною.

Таким чином, археологічні дані кам'яної доби Верхнього Попруття демонструють динамічний розвиток від перших мисливців до складних землеробсько-скотарських спільнот. Цей розділ закладає фундамент для подальшого вивчення давнього минулого регіону, дозволяючи простежити безперервність культурного розвитку та взаємодію з ширшими європейськими культурними об'єктами.

РОЗДІЛ 3

ВЕРХНЄ ПОПРУТТЯ У ДОБУ БРОНЗИ ТА РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Бронзова доба є періодом в історії людства, який тривав орієнтовно з 3300 до 1200 років до нашої ери. Цей час позначений важливими змінами в розвитку технологій, суспільних структур та мистецтва, які суттєво вплинули на різні культури і цивілізації. Головною характеристикою цього періоду стало широке застосування бронзи, сплаву міді з оловом або іншими металами. У порівнянні з чистою міддю, бронза виявилася значно міцнішою, що дозволило створювати довговічніші та ефективніші знаряддя праці, зброю й прикраси. Виробництво бронзи вперше виникло на території Месопотамії, Єгипту та сучасної Туреччини, а згодом поширилося світом.

Поява бронзи зумовила значні суспільні зміни. Почали формуватися нові міста, активно розвивалися торгівля та ремесла. Виникли перші держави з централізованою владою, що сприяло ускладненню соціальної структури і поділу праці [47, с. 106].

На території України бронзова доба поділяється на три періоди: ранній (XXX–XXIII ст. до н.е.), середній (XXIII–XVII ст.) та пізній (XVII–X ст.). Розвиток культур цього періоду на півночі відбувався дещо повільніше, ніж у степовій зоні. У степах України переважно проживали скотарі, які двічі на рік змінювали місце проживання разом із великими гуртами овець, чередами корів і биків, табунами коней. Вони пересувалися на возах із накриттями, запряжених волами. Для тимчасового перебування облаштовували невеликі поселення в долинах річок, де вирощували зернові та овочеві культури. Їхній одяг виготовляли з вовни й шкіри, зброю та обладнання – зі шкір, рогів і сухожиль. Основу харчування складали м'ясо та молочні продукти [16, с. 16].

У цей період також спостерігався прогрес у військовій справі. Виготовлення бронзової зброї – мечів, кинджалів, списів – значно підвищило ефективність бойових дій, що сприяло розробці нових військових тактик і технологій. З'являються перші професійні армії та структуровані військові формування. Арійські племена бронзової доби на території України відігравали важливу роль у подіях, які мали місце на просторах Євразії. Серед арійських народів уперше виокремилися групи кінних воїнів, які здійснювали тривалі походи. Вершники з бойовими клювцями, булавами чи скіпетрами стали новаторською і вирішальною силою свого часу [47, с. 107].

У бронзову добу посилюється значення батьківського права в роді, що завершується утвердженням патріархальних стосунків. Про зростання влади чоловіка — патріарха в сім'ї та роді — свідчать парні поховання чоловіка й жінки катакомбної культури, де зафіксовано ознаки насильницької смерті жінки. У цей період також почали частіше будувати невеликі за площею житла, призначені для проживання лише однієї сім'ї. Це, ймовірно, вказує на прогресуючий процес виділення парної сім'ї в межах роду. Населення епохи бронзи значною мірою зберегло духовні традиції своїх попередників. До цього часу відносяться найпізніші зразки лінійно-геометричного мистецтва. Основними сюжетами таких творів були зображення коней, людських слідів, а також стилізованих гарб (волокуш), запряжених биками. Астральна символіка, зокрема зодіакальні знаки, набула ще більшого поширення. Однією з важливих новацій у духовній культурі було зміцнення уявлень про існування душі, незалежної від тіла. Крім того, протягом бронзової доби майже одночасно в усіх регіонах України відбулося декілька змін археологічних культур [15, с. 15-17].

Перехід від кам'яної доби до бронзової стався на тлі значних кліматичних змін, які були наслідком пізньольодовикового потепління. Особливістю людської адаптації до середовища в цей період стало

пристосування шляхом матеріально-виробничих перетворень природи, а не через генетичні зміни, характерні для біоеволюції. Основними видами діяльності місцевого населення залишались мисливство, рибальство та збиральництво. Проте складніший характер полювання на середніх і малих рухливих тварин зумовив удосконалення мисливських знарядь (зокрема, появу стріл і луків) і водночас призвів до зниження продуктивності полювання, що стимулювало пошуки нових джерел отримання їжі [51, с. 117].

Першими землеробами, які освоїли лісові території Центральної Європи, стали племена культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони рухалися зі своєї прабатьківщини в районі Середнього Дунаю через Моравську Браму на землі Північної Польщі. Просуваючись далі на схід, ці спільноти приблизно в середині V тисячоліття до н.е. досягли Волині, Верхнього Подністрів'я та Попруття. Водночас у Південному Прикарпатті наприкінці V тисячоліття до н.е. сформувалася трипільська культура [5, с. 78-79].

Відтворювальні форми господарства були принесені у Карпатський регіон мігрантськими племенами. Упродовж кількох тисячоліть ці прибульці співіснували з місцевими мезолітичними племенами, поступово асимілювалися та дали початок новим самобутнім культурам [27, с. 115].

У Карпатському регіоні з'явилися окремі осередки металургійного виробництва, а вже на початку II тисячоліття до н. е. у Верхньому Потиссі функціонував великий центр плавлення бронзи, який став частиною Європейської (Карпатської) металургійної провінції. Через Карпати та гірські перевали було прокладено торговельно-обмінні шляхи, що поєднували цей регіон із великими просторами Європи. В епоху бронзи особливого значення набули контакти між різними людськими спільнотами, що пояснювалося нерівномірним розподілом сировинних ресурсів, зокрема міді, олова й солі. Уздовж доріг, які вели до Карпатських

перевалів, знайдено численні бронзові скарби, до складу яких входили вироби, зливки бронзи та ливарні форми. Використання деревини як палива для плавлення металів стало одним із чинників впливу людських спільнот бронзової доби на карпатські ліси. На північному макросхилі Українських Карпат не виявлено покладів мідних чи олов'яних руд. Також немає переконливих доказів транспортування цих руд із Закарпаття або середнього Подністров'я. Проте на цій території знайдено чимало майстерень, у яких здійснювалося переплавлення вже виготовлених бронзових виробів [27, с. 116].

Перші трипільські племена з'явилися на Прикарпатті на початку другої половини раннього періоду розвитку культури, зайнявши згодом значну територію Верхнього і Середнього Подністров'я і частину Верхнього Попруття. Їхні поселення розташовувалися вздовж високих берегів річок на плато другої та третьої надзаплавних терас, іноді біля річки. Площа ранньотрипільських поселень, зазвичай дорівнювала 200х250 м. Житла - наземні, глинобитні будинки і напівземлянки. Чіткої системи планування забудови не простежено [27, с. 117].

Кераміка раннього періоду складається з трьох груп. Перша вирізняється поглибленим спіральним орнаментом і лощеною поверхнею. Найтиповіший декор посуду - округла одиночна спіраль. Простір між нарізними лініями зазвичай забарвлений у червоний колір. Фарбу наносили на сиру глиняну масу. Друга група кераміки виготовлена із сірої відмученої глини. Поверхня судин вкрита врізаними каннелюрами, інкрустованими білою ластовою масою та частково заповнена червоною фарбою, нанесеною після випалу посуду. Третю групу становить кухонна кераміка. У тісті посудин простежена домішка крупного шамоту. Їхня зовнішня поверхня шорстка. На ній чітко видно сліди згладжування пальцями. Краї віночків декоровані нігтьовими защипами [27, с. 118].

Для раннього періоду трипільської культури характерні грушоподібні й широкогорлі горщики, відкриті посудини на циліндричних порожнистих ніжках, шоломоподібні кришки з опуклою ручкою [50].

Певного розвитку досягла в цей час глиняна пластика, серед якої переважають (близько 98 %) жіночі статуетки. Їхнє моделювання - сидяче, з дещо відкинутим назад торсом і конічними, витягнутими вперед, ногами. Фігурки прикрашені суцільним спіральним і геометричним орнаментом. У глиняній масі окремих виробів відзначені зерна злаків, що символізують родючість [52].

Належного розвитку в ранньотрипільських племен Прикарпаття набула обробка кременю та каменю. На кожному поселенні виявлено призматичні та конусоподібні нуклеуси довжиною 6-8 мм. У значній кількості виявлено відбійники та ретушери, що свідчать про розщеплення кременю в межах трипільського селища. При виготовленні виробів перевагу віддавали вузьким (до 2 см) і коротким (5-7 см) сколам правильних обрисів. Подібні кількісні показники знарядь. Серед них переважають ножі. Більшість вкладишів ножів використовувалися в неретушованому вигляді. Показник кінцевих скребків становить 23-31 % загальної кількості засобів праці. Індекс вкладишів серпів, різців, скобелів і свердел незначний. Поодинокими екземплярами представлені наконечники стріл із прямою основою [27, с. 120].

На поселеннях знайдено багато зернотерок, розтиральних каменів, шліфувальних плиток з пісковика і кварциту, тесел і доліт з опоки. Різноманітні кістяні вироби: шила, проколки, лошила, рибальські гачки. Для обробітку ґрунту і копки напівземлянок використовували мотики з рогу диких тварин. Мідні предмети нечисленні. Домобудівництву властиве поєднання наземних жител і напівземлянок неправильно овальної форми. У Городяміє, наприклад, вони мали розміри від 2,5х3,3 до 7х8,5 м із глибиною 0,5-1 м від денної поверхні.

Керамічний комплекс раннього етапу середнього періоду трипільської культури Прикарпаття складається з трьох груп: товстостінні кухонні посудини з домішкою в тісті великих зерен шамоту; більш вишуканий посуд, тісто якого містить дрібний шамот; канельована кераміка з відмученою глиною. Посуд за формою близький до ранньотрипільського. Продовжують побутувати в дещо змінених варіантах чаші, широко горді горщики, антропоморфні посудини. Поглиблений орнамент представлений поодинокими або подвійними спіралеподібними лініями, іноді додатково прикрашеними ямками. Суцільне фарбування зовнішньої поверхні керамічних виробів виконано до і після (переважає) випалу [3, с. 91].

Певні зміни у виготовленні кераміки відбулися до кокну раннього етапу середнього періоду. Серед кухонного посуду виділяються округlobокі горщики, біконічні посудини, глибокі миски, кубки з відігнутих назовні віденськом, стрункі глечики з ручкою на плічках. Поглиблений орнамент представлений поодинокими або подвійними спіралеподібними лініями, іноді додатково прикрашеними ямками. Суцільне фарбування зовнішньої поверхні керамічних виробів виконано до і після (переважає) випалу [47, с. 131].

Певні новації у технології виготовлення кераміки були помічені вже на ранньому етапі середнього періоду бронзової доби. Зокрема, серед кухонного посуду виділяються округlobокі горщики, біконічні посудини, глибокі миски, кубки з відігнутих назовні вінчиком, а також стрункі глечики з ручкою на плічках. Орнамент на посуді представлений переважно у вигляді окремих чи подвійних спіралеподібних ліній, які іноді доповнені дрібними заглибленнями. Поверхня виробів часто покривалася фарбою як до випалу, так і після нього, причому переважала друга техніка. До складу глиноземної маси кераміки кухонного призначення зазвичай додавали домішки подрібненої раковини. Усі типологічні форми столового посуду демонструють більш широкий діапазон варіантів: це грушоподібні

посудини, усічено-конічні миски, амфори з циліндричним горлом, кубки з ручками біля вінчиків, біноклеподібні судини з широкою перемичкою та горщики з антропоморфними чи зооморфними ручками. У декоративному оформленні столової кераміки помітні елементи, нетипові для місцевого регіону; оздоблення вирізняється багатством кольорів і мотивів. На посуді переважав монохромний орнамент, який наносили білою, чорною, червоною або коричневою фарбою; візерунки включали стрічкові орнаменти, хрести, півовали, трикутники, ромби та спіралі. Базовим фоном слугували зазвичай білий або червоний кольори. Глиняна пластика цього періоду зберігає риси попередніх традицій, хоча з'явилися нові художні елементи. Попри переважання схематичних зооморфних виробів зустрічаються чоловічі й жіночі статуетки. Їх торси відтворені умовно-площинно із акцентами на стеатопігії, грудях та плечах, що підкреслюються за допомогою наліпів. Невелика частина таких фігурок оздоблена розписом чи нарізним орнаментом [27, с. 124].

У виготовленні знарядь праці основним матеріалом слугував камінь; рідше застосовувалися опока та інші осадові породи. Для крем'яної індустрії того часу характерною є пластинчаста техніка обробки. Залежно від розмірів деталей (довжина – 7–13 см, ширина – 2–2,5 см), спостерігається домінування ножів і скребків, що становлять близько 40 % усіх знайдених інструментів. Крім того, важливу роль відігравали вкладні леза серпів із поздовжньо заполірованими краями (12 % комплексу знарядь). Інші інструменти (скобелі, різці, різьбярі та стерла) зустрічаються значно рідше – їхній відсоток складає від 1 до 4 %. На пізньому етапі середнього періоду трипільської культури Прикарпаття керамічний комплекс суттєво змінюється. Він складався зі столового посуду з розписом і кухонного посуду з домішками шамоту та черепашки у глині. Особливістю кераміки типу Заліщики є орнаменти, виконані чорною та червоною фарбою на білому фоні. Натомість у Побужжі та Верхньому Попрутті такий

розпис практично відсутній; тут превалюють монохромні орнаменти чорного кольору на природному кольорі поверхні посуду [27, с. 127].

Пам'ятки раннього періоду епохи бронзи, представлені в межах регіону, охоплюють курганні поховання ямної культури кінця III тисячоліття до н.е. Поодинокі насипи і групи курганів розташовувалися на підвищених місцевостях, таких як Круглик, Ставчани, Керстенці, Заставна та Веренчака. Їх діаметр коливається в межах 20–40 метрів, а середня висота складає близько одного метра. До типових елементів поховального обряду належить центральне розташування захоронення в кургані, прямокутна форма могильної ями, а також наявність дерев'яного настилу і органічної підстилки. Виразними ознаками є застосування вохри та різні положення тіл похованих: витягнуте положення на спині з руками вздовж тулуба і ногами, зігнутими в колінах (на ранньому етапі) або скорчене положення на боку (пізній етап), завжди з орієнтацією головою на захід. Предмети супроводу обмежені, але виділяються горщик з випуклими плечиками, прикрашений ангобом з додаванням піску і товченого граніту, а також мідний кинджал. Племена культури кулястих амфор, що межували з населенням ямної культури, через цей регіон просувалися до південних територій [27, с. 129].

До середнього періоду епохи бронзи відносять пам'ятки епішнурового горизонту (остання чверть III – початок II тис. до н.е.), представлені приблизно десятком пунктів. Наприклад, поселення в Снячів-Садовому є вагомою археологічною знахідкою цього часу. У Веренчанці (урочище Малярка) досліджено скорчене поховання у кам'яній скрині, яке супроводжувалося малим горщиком з ручкою та горизонтальними рядами подвійних ліній, виконаних шнуровим орнаментом. Важливо відзначити також парне поховання під курганным насипом у Чернівцях-Червоному (урочище Могила), яке було посипане вохрою і супроводжувалося біконічним кубком зі шнуровим орнаментом та шліфованою кам'яною

сокирою з отвором. У межах цього хронологічного періоду ймовірно належать і основні скорчені поховання в овальних ямах із курганів Ленківців та Кельменців [27, с. 128].

Раніше проведені розкопки дозволили випадково виявити скорчені поховання у кам'яних скринях у таких місцевостях, як Веренчанка, Ленківці, Ставчани та Санківці. Від них походять знахідки шліфованих крем'яних сокир, однак їх точна культурна приналежність у межах раннього і середнього періодів бронзового віку залишається нез'ясованою. Керамічні вироби епішнурового горизонту характерного темно-сірого кольору, добре обпалені, з рівно заглаженою поверхнею. Окрім шнурового орнаменту, іноді трапляється заглиблений малюнок. В окремих місцях, як-от Онут-Над Дністром, Санківці-Гора та Волошкове-Горби, були знайдені поодинокі зразки з характерними елементами декору [27, с. 128].

Кремінні вироби середнього періоду включали нуклеуси, відбійники, ножеподібні пластини, наконечники стріл і більші знаряддя – наконечники списів та серпи, виконані у біфасіальній техніці, а також сокири зі шліфованим лезом і лінзоподібним профілем. До цього ж часу умовно відносимо низку кам'яних шліфованих сокир з отвором, а також мідні вислообушні сокири (Дарабани-Замчесько, Оселівка, Чернівці-Прут) [27, с. 128-129].

Упродовж XVIII–XV століть до н.е. територія межиріччя Верхнього Пруту була заселена представниками комарівської культури. Пам'ятки цієї культури здебільшого представлені поселеннями, яких наразі відомо близько 40. Археологічні дослідження проводилися на таких пам'ятках, як Бабин-Овечий Яр, Магала I та Долиняни-Помірки. Крім того, у цьому регіоні вивчено два могильники: Василів та Романківці. На першому з них виявлено ґрунтове поховання, розташоване в овальній ямі. Тіло небіжчика лежало в скорченій позі на правому боці, орієнтоване головою на північ. Супровідний інвентар складався з керамічного горщика та кремінних

відщепів, а в інших похованнях знайдено також бронзові браслети й шпильку. У могильнику Романківці досліджено курганні поховання із супровідними керамічними посудинами. Ймовірно, до білопотоцького варіанту комарівської культури також належать поховання у кам'яних скринях на пам'ятці Рашків-Турецька Могила [27, с. 129-130].

Кераміка комарівської культури включає тюльпаноподібні горщики та миски кухонного призначення, вази з двома ручками, чаші й черпаки — столовий посуд. Посуд виготовляли з глини з додаванням товченого кременю і часто покривали ангобом чи полірували поверхню. Орнамент переважно складався з гладкого валика, наколів і заглиблених ліній, які іноді формували складні геометричні мотиви, наприклад заштриховані трикутники. Кам'яні вироби включали серпи волинського типу, скребки, пластини-ножі, наконечники стріл і шліфовані сокири. Серед кістяних артефактів виявлено проколки, підвіски та інші об'єкти. Бронзовий інвентар представлений шпильками, браслетами з кінцями у формі спіралі та фрагментами спіральних прикрас [27, с. 130].

Старожитності культури багатоваликової кераміки, датовані приблизно тим самим періодом — XVII–XV століттями до н.е., поширені в регіоні у вигляді самотійних пам'яток або у поєднанні з матеріалами комарівської та зрідка Ноа культур на таких об'єктах, як Долиняни-Помірки та Магала I або місцезнаходженнях на кшталт Новосілка. Кераміка цієї культури відрізняється товстими стінками з домішкою шамоту. Горщики мають тричленний ламаний профіль і прикрашені валиковим чи прорізаним орнаментом. Кам'яний інвентар подібний до комарівського. До бронзових виробів цієї культури відносять кельти з ковальською втулкою [50].

Згодом пам'ятки пізньокомарівської культури були поступово витіснені старожитностями культури Ноа (XV–XIII/XII ст. до н.е.), яка широко представлена поселеннями на території сучасної Чернівецької області — понад пів сотні поселень загальною площею до 10 гектарів

кожне. Частково досліджено такі об'єкти: Оселівка, Бурдюг, Бернове, Кельменці, Коновка, Круглик, Неполоківці, Южинець, Звенячин, Мамаївці, Бузовиця та особливо Магала II [8, с. 159].

Камінь використовувався для створення різного інвентаря: зернотерок, ступ чашоподібної форми, шліфованих сокир з отвором, наверх булави, ливарних форм та точильних брусків. Широко розповсюджені крем'яні вироби: нуклеуси, пластини, скребки, серпи тощо [26, с. 119].

Артефакти з бронзи, пов'язані з носіями культури Ноа у цьому регіоні, включають одно- та двовушкові сокири-кельти, серпи з гаком чи отворами, шила, шпильки різноманітних форм, голки, наконечники списів і стріл, кинджали та хрестоподібні підвіски.

Господарство носіїв культури характеризується як скотарсько-землеробське. Водночас існували допоміжні види діяльності — полювання й збирання. Окрім сільськогосподарської праці, спостерігається високий розвиток металообробки та косторізної справи. В етнокультурному аспекті в матеріальній культурі прослідковуються фракійські та іранські елементи [26, с. 119-120].

На крайньому сході області, поблизу села Волошкове, виявлено низку поселень, що належать до білогрудівської культури, яка, імовірно, є спадкоємницею традицій комарівських племен. Під час археологічних досліджень у цьому регіоні були зафіксовані залишки наземної глинобитної споруди із відкритим вогнищем, а також знайдено характерні артефакти: керамічні вироби (горщики, черпаки) та бронзовий кинджал. Доба бронзи (кінець III – початок I тисячоліття до нашої ери) у межах Верхнього Попруття охоплює кілька етапів розвитку й трансформацій археологічних культур. Серед цих культур виділяються представники шнурової кераміки, комарівської, ноуської культур, культури полів поховальних урн і фракійського гальштату [26, с. 139].

Культура шнурової кераміки (середина – друга половина III тисячоліття до нашої ери) є однією з найдавніших культур, засвідчених на території Верхнього Попруття. Її поховальні практики характеризуються інгумаціями в ґрунтових могилах, інколи курганного типу. У більшості випадків покійники ховалися у скорченому положенні із орієнтацією тіла за сторонами світу, нерідко в супроводі поховального інвентаря. До типових знахідок належить кераміка з орнаментами у вигляді відбитків шнура, а також вироби з кременю та каменю: знаряддя праці, бойові сокири. Окремі бронзові прикраси свідчать про зародження металургії у цьому регіоні [29].

Комарівська культура (XV–XII ст. до н.е.) є важливим автохтонним явищем у Західній Україні. Вона представлена як поселеннями, так і могильниками, зокрема в околицях Коломиї, Тисмениці, Косова. У поселенських комплексах простежується структура жител (напівземлянки, наземні конструкції), господарські ями, а також залишки металургійного виробництва. Кераміка характеризується лощеною поверхнею, геометричним орнаментом, а також наявністю специфічних форм — амфор, мисок, чаш. Поховання здійснювалися як у скорченому, так і в кремаційному вигляді, що свідчить про ускладнення ритуалу та можливі впливи з південного заходу (культури Угорщини) [29].

Період раннього заліза (VIII–III ст. до н.е.) представлений пам'ятками гальштатської та латенської культур. У Верхньому Попрутті цей період характеризується зростанням кількості укріплених поселень, поглибленням соціальної стратифікації, ускладненням поховальних обрядів.

Гальштатські впливи простежуються у характері металевих виробів (мечі, наконечники списів, фібули), формі кераміки та у komponуванні поховальних курганів. Деякі поселення (наприклад, в районі Ворохти та Косова) мали оборонні укріплення, що свідчить про посилення міжплеємінної конкуренції та військових конфліктів [6, с. 42].

Починаючи з V ст. до н.е., у регіоні фіксуються латенські елементи – свідчення контактів з кельтськими племенами. На території Яремчанщини та Верховинського району знайдені артефакти, притаманні латенському культурному комплексу: зброя, дзеркала, кераміка, прикраси [6, с. 47].

У 1969 році Михайло Клапчук виявив поселення епохи ранньої бронзи: Делятин I (в урочищі Погребнич, над долиною річки Любіжня), Делятин III (урочище Посіч) та Делятин XI (дільниця Площа, урочище Гнила Керниця). У 1973 році в дільниці Облаз (південна частина лісу Дубки), археолог розкопав поселення Делятин XV, яке датоване періодами пізньої бронзи та раннього заліза [18, с. 104], [Додаток В].

Тогочасні жителі селилися на берегах річок, мешкаючи в наземних і напівземлянкових житлах, збудованих переважно з дерева. Основними заняттями залишалися землеробство та скотарство, культивували пшеницю, ячмінь, просо, виготовляли посуд для зберігання зерна, розводили велику рогату худобу, коней, свиней та кіз.

Високий розвиток мали прядіння, ткацтво, виготовлення кам'яних і крем'яних знарядь праці та бронзової зброї. Посуд ліпили вручну без використання гончарного круга. Трохи пізнішою за часом є багатошарова стоянка в Лоевій, розташована неподалік старовинного шляху з Придністров'я на Закарпаття, яким транспортували кремій до басейну Тиси. Другою важливою особливістю поселення було його розташування на березі джерела, з якого здобували ропу для виварювання солі. Завдяки цьому на поселенні в урочищі Куштіль люди селилися неодноразово. Найстаріші знахідки на Куштілі належать до 2-го - 1,5 тисячоліть до н.е., коли там селилися носії підкарпатської культури шнурової кераміки. Вони виготовляли вироби з глини, зокрема кухонний посуд різних форм і розмірів, прикрашений орнаментом у вигляді відтисків шнура [18, с. 107].

У Саджавці знайдено уламок сокири, характерний для цієї культури. Комарівська культура, генетично пов'язана зі шнуровою керамікою,

розвивалася упродовж 1,5-1,3 тисячоліть до н.е. На території Покуття були виявлені могильники, де під земляними насипами захоронено попіл кремацій або тіла у різних положеннях. На Делятинщині комарівських поховань не знайдено; у Лоєвій на поселенні виявлено лише сотні фрагментів кераміки з додаванням подрібненого і перепаленого кременю. Поверхня цих виробів була оздоблена жолобками, борозенками та іншими елементами декору [18, с. 108-109].

Археологічні знахідки з урочища Гнила Криниця у Вільхівці (Делятин) належать до давніх часів і включають кам'яні зернотерки, молоти, крем'яні серпи, ножі та скребки. Основний осередок підкарпатської культури шнурової кераміки та комарівської культури був розташований в регіоні Прикарпаття. У XIII столітті до н.е. носії комарівської культури були витіснені племенами фракійського походження, які мігрували з територій сучасної Молдови та Трансільванії. Ці племена створили нову археологічну культуру типу Ноа, характерною ознакою якої є кераміка, виготовлена з глини, змішаної з піском, кварцом та кременем. Вироби різноманітних форм і розмірів прикрашалися численними декоративними елементами, такими як валики з насічками на шийках або отвори під вінцями [18, с. 110].

Населення культури Ноа освоїло ливарне ремесло, однак у селі Лоєва переважно займалися виготовленням керамічних виробів і виварюванням солі. Згодом, на зміну зазначеній культурі на Прикарпатті утвердилася голіградська культура, яка також мала південне походження і розвивалася у період близько 1000–700 років до н.е. Ця епоха відзначалася появою заліза, яке почало поступово замінювати бронзу. На території Дори знайдені бронзові котли та меч, датовані VIII століттям до н.е. Цьому ж періоду належать численні фрагменти кераміки (урочище Куштіль, село Лоєва), які мають характерну текстуру поверхні, оброблену травою, та прикрашені

орнаментом у вигляді видовжених або круглих гудзиків, одинарних чи подвійних, а також валиків з відбитками пальців.

Після тривалої перерви в археологічних свідченнях (тривалістю близько тисячоліття) нові пам'ятки з'являються лише на початку нашої ери. Вони датуються II–VI століттями і відносяться до культури карпатських курганів. Носії цієї культури будували прямокутні житла стовпової конструкції, займалися скотарством, гончарством і ковальством. Культура має гето-дакійське походження. Завдяки торгівельному обміну з південними сусідами на територію Верхнього Попруття потрапили срібна монета римського імператора Траяна (98–113), фібули та привезена гончарна кераміка [21, с. 116].

Хоча люди тривалий час працювали з металами, такими як мідь, а пізніше й бронза, освоєння заліза стало значно пізнішим етапом у розвитку металургії. Причиною цього була висока температура плавлення заліза — 1530 °C, яку неможливо було досягти за тодішніх технологічних умов (у порівнянні з температурою плавлення міді — 1089 °C). Розв'язати цю проблему вдалося завдяки застосуванню сиродутного способу отримання заліза. Цей метод базувався на відновленні заліза з його руди (окислу) при температурі близько 900 °C за допомогою вуглецю. До плавильної печі, названої горном, вуглець доставляли разом із потоком повітря, що й стало основою назви методу. Для проведення процесу будували горн, завантажували його деревним вугіллям (яке забезпечувало більше тепла, ніж звичайні дрова) і рудою. Завдяки нагнітання повітря міхами досягалася температура, достатня для відновлення заліза. Метал витікав густою масою на дно горна, де охолоджувався й формувався у пористий шматок. Цей ніздрюватий метал проковували, щоби ущільнити його й отримати готовий матеріал — крицю. Речі виготовляли шляхом ковальської обробки шматка розпеченої до червоного криці. У процесі повторного нагрівання та охолодження виробу й наступного проковування метал загартовувався,

набуваючи більшої міцності. Таким чином, технологічні підходи до виготовлення мідних і бронзових речей суттєво відрізнялися від методів роботи із залізом: мідь і бронзу литили у формах, тоді як залізні вироби створювали ковальським способом. Через це масове виробництво дрібних предметів, таких як наконечники стріл чи недорогі прикраси, у ранньому залізному віці часто продовжували робити з бронзи. Окрім цього, здобутки й удосконалення металургійних методів позитивно вплинули на розвиток бронзової індустрії. Саме на початкових етапах залізного віку вона досягла піка свого розвитку завдяки вдосконаленню прийомів лиття, розклепування, витягування дроту та використанню складних оздоблювальних технік — інкрустації, позолоти та плакування іншими металами. Лише за часів пізнього середньовіччя людство змогло досягнути температури, необхідної для плавлення заліза, що дозволило отримати новий матеріал — чавун [3, с. 312-314].

Виявлення заліза мало значно ширші наслідки для людства, ніж просто надання нового стійкого матеріалу. Залізні руди, на відміну від мідних, поширені значно ширше і часто залягають на незначній глибині у верхніх шарах ґрунту. Доступність цієї сировини дозволила суспільствам звільнитися від залежності від тих, хто раніше контролював запаси міді та інших металів. Це призвело до розширення сировинної бази та виробництва, внаслідок чого залучення більшої кількості учасників у цей процес сприяло накопиченню досвіду та винайденню нових інструментів і механізмів. Вже на зламі епох було розроблено майже всі ручні інструменти, якими ми користуємося і сьогодні. Ці зміни вплинули також на інші галузі виробництва, зокрема на сільське господарство. Проте різні спільноти приймали ці нововведення з різною швидкістю [48, с. 206].

У верхів'ях Дністра, Прута, Західного Бугу, Стиру й Горині, на перехресті різноманітних культурних потоків — таких як лужицький, гаваголіградський, чорноліський і милоградський — на переході від епохи

бронзи до заліза сформувалася виразно оригінальна висоцька культура XI/X—VII ст. до н. е.

Прикметною рисою цієї культури є великі ґрунтові могильники. Перший з них, поблизу села Чехи (зараз село Лугове Львівської області), був розкопаний І. Шараневичем наприкінці XIX століття і досі залишається найбільшим, містячи 370 могил [3, с. 367- 469].

Більшість поховань здійснено у випростаному стані з головою на південь, хоча трапляються і скорчені положення. Виявлено чимало могил із навмисно порушеними похованнями — частково або повністю переміщеними чи видаленими кістками з подальшим їх захороненням. Часто це було пов'язано з влаштуванням нового поховання в тій самій могилі, коли останки попереднього небіжчика (або лише його череп) клали поруч. Проте здебільшого такий зв'язок не простежується, що свідчить про існування ритуалів, які передбачали відкривання могил та маніпуляції з кістками. Також зафіксовано обряд трупопалення — повна або часткова кремація, прах зсипали в урну чи ямку, використовуючи для цього горщик, миску або корчагу.

Поховальний інвентар доволі скромний і переважно складається з кількох мініатюрних посудин. Зустрічаються також залишки продуктів харчування (кістки тварин), бронзові прикраси зі спіральними мотивами (кільця, сережки, шпильки, браслети, гривни) і пізніші ножики, точильні бруски, кременеві наконечники стріл тощо.

Поселення, поруч з якими інколи виявлено могильники (Гончарівка, Ріпнів, Ясенів), являють собою невеликі селища. Господарсько-побутові комплекси включають напівземлянки з відкритими вогнищами та господарські ями. На останньому етапі існування культури з'являються також наземні житла каркасно-стовпової конструкції з печами [3, с. 367-369].

У рамках висоцької культури особливу увагу привертають відмінності між ужитковим і ритуальним посудом. Ужитковий посуд представлений головним чином горщиками (тюльпаноподібної, банкоподібної та біконічної форми), декорованими елементами у вигляді рядів перлин або отворів-проколів під вінцями, а також валиками із защипами на шийці. Окрім цього, серед ужиткового посуду зустрічаються здебільшого неорнаментовані миски, кубки, черпачки та ложки. Такий посуд іноді знаходять і на могильниках. Проте в поховальному контексті переважно використовували мініатюрні варіанти посудин — невеликі горщички, мисочки, кухлики, черпачки, іноді здвоєні чи стросні, а також фігурні вироби у формі ступні або птаха. Цей ритуальний посуд, хоча і виготовлений менш ретельно, характеризується багатством декоративного оформлення: прокресленими візерунками у вигляді горизонтальних і вертикальних ліній, зигзагів, фестонів, хрестиків, стилізованих ялинок, заштрихованих трикутників тощо. Саме завдяки ритуальному посуду висоцька культура набуває свого унікального колориту.

Порівняно із сучасними їй культурами висоцька вирізняється менш розвиненим рівнем технологічної оснащеності. Хоча місцеві спільноти були знайомі з бронзовою і залізною металургією, вони продовжували активно використовувати знаряддя з кременю та каменю. На поселеннях часто знаходять численні крем'яні відщепи, пластини, скребла, різці, а також серпи, наконечники стріл і списів, кам'яні сокири й молотки. Трансформацію або поступове зникнення висоцької культури дослідники пов'язують із проникненням у регіон груп прибульців зі сходу, які асимілювали місцеве населення — носіїв цієї культурної традиції. Попри притаманну цій і подібним культурам специфіку, вони належали до осілого суспільного устрою, що забезпечувало певний ступінь схожості між ними. Основу економіки цих спільнот складали землеробство і скотарство, які гармонійно поєднувалися та вимагали відповідного технічного й

ритуального забезпечення. Це сприяло не лише урізноманітненню виробів для задоволення таких потреб, але й зумовлювало багатство форм предметного світу, що було тісно пов'язане з осілим способом життя [3, с. 367- 369].

Доба раннього заліза на території досліджуваного регіону корелює з передскіфським, скіфським і сарматським періодами історії Східної Європи, а також із Гальштатською, Латенською та ранньоримською епохами відповідно до центральноєвропейської хронології. Завершення цього періоду датується серединою I тисячоліття н.е [45, с. 208].

Археологічні матеріали передскіфського періоду в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра асоціюються з двома основними археологічними культурами: Голіградською та Чорноліською. Остання, імовірно, є продовженням розвитку білогрудівської культурної групи, яка зазнала значного впливу з боку культур гальштату з канелюванням або штампуванням. Починаючи з пізнього етапу свого розвитку (близько IX – середини VII ст. до н.е.), ця культура була зафіксована археологами в регіоні.

Гава-Голігради (Голіградська) культура належить до ширшої групи Гальштатських культур. Її назва утворена шляхом комбінування: перша частина від культури Гава, поширеної у північно-східній Угорщині, друга – від назви скарбу, знайденого у селі Голігради в Тернопільській області України. У наш час Гава-Голіградська культура сприймається як єдина культурно-історична спільнота, що охоплювала північну частину Східнокарпатського регіону — від Верхнього Потисся до басейну Дністра включно з його лівими притоками. На території України ареал цієї культури охоплює нинішні Тернопільську, Чернівецьку, Івано-Франківську, Закарпатську та Львівську області [3, с. 274-276].

Датування культури припадає на XI–VIII ст. до н.е., тоді як пам'ятки західних районів охоплюють період від XI до VII ст. до н.е. За своїм

походженням культура Гава-Голігради є прибулою; її попередником вважають Верхнє Потисся. Найважливішою пам'яткою цієї культури є поселення Магала, до якого належать III і IV культурні шари, що відповідають Гава-Голіградській культурі. Окрім Магали, відомими є поселення Старосілля, Крилос, Городниця, Бовшів та Лоева.

Поселення цього періоду зазвичай не укріплювалися та розташовувалися на берегових узвишсях. Житла часто мали вигляд землянок, напівземлянок або каркасних наземних споруд. Для поховальних пам'яток таких місць, як Сопіт чи Остриця, характерні кремації з похованням у урнах, які супроводжувалися дрібними прикрасами [3, с. 294-295].

Для гава-голіградської культури характерні скарби, серед яких можна виділити знахідки з різних археологічних пам'яток. Наприклад, у Грушках знайдено бронзові кельти, серпи, наконечники до списів, шпильки та браслети. У Михалкові виявлено золоті артефакти, зокрема діадеми, чаші та прикраси, тоді як у Голіградах знайдено складові вуздечкових наборів. Матеріальна культура цієї спільноти загалом нагадує культуру гальштатського типу. Керамічні вироби представлені лощеними посудинами з канелюрами, поширеними типами яких є корчаги, миски, черпаки, келихи тощо. Характерними елементами матеріальної культури також були численні бронзові знаряддя праці й зброя, а також фібули й браслети [3, с. 296].

Господарська діяльність представників гава-голіградської культури головним чином базувалася на землеробстві й скотарстві. На завершальних етапах її розвитку на місцях поселень почали виникати укріплені городища, що, ймовірно, було обумовлено загрозами з боку вороже налаштованих степових спільнот, зокрема киммерійців.

Чорноліська культура належить до археологічних культур перехідного періоду між пізньою бронзовою епохою та раннім залізним віком. Її відкриття пов'язане з дослідженням укріпленого поселення в Чорному лісі в басейні верхньої течії річки Інгулець у 1949 році, що дозволило О. І. Тереножкіну виокремити цю культуру як самостійну археологічну одиницю. Артефакти чорноліської культури поширені на території лісостепу між Дністром і Дніпром, охоплюючи також значну частину басейну річки Ворскла на Лівобережжі [47, с. 296].

Хронологічно чорноліську культуру поділяють на два основні періоди: ранній (1050–900 роки до н. е.) і пізній (900–725 роки до н. е.). Її подальший розвиток включає жаботинський етап (750–650 роки до н. е.), що є перехідним між чорноліською культурою та передскіфським періодом. Формування цієї культури відбувалося на основі білогрудівської традиції [47, с. 297].

Археологічні пам'ятки чорноліської культури представлені поселеннями. Укріплення будували на мисах корінних берегів річок. Городища мали круглу форму з діаметром від 40 до 100 метрів і оточувалися валом із дерев'яною стіною, що складалася зі з'єднаних прямокутними секціями (клітками). Периметр території часто обводився ровами. Інколи з напольного боку додатково споруджували вал із ровом на зовнішній стороні. Більшість городищ були малонаселеними: будинки будувалися зі значними проміжками поміж собою.

Житлові споруди були дерев'яними, представленими наземними чи заглибленими конструкціями великих розмірів. Вони часто мали стовпи біля кутів для підтримання перекриття. Стіни виготовлялися з вертикально поставлених тесаних дощок. Усередині підлоги знаходилися господарські ями; уздовж стін розташовували посудини і зернотерки, необхідні для ведення повсякденного господарства [3, с. 304-305].

Поховальні пам'ятки досліджені недостатньо. Переважно практикували обряд трупоспалення з похованням праху в урнах у безкурганних могильниках. Окрім поодиноких поховань, зафіксовані також групові, ймовірно, сімейні могили. У північних районах Правобережжя відомі лише безкурганні трупоспалення, тоді як на півдні трапляються як тілоспалення, так і тілопокладення. Кераміка представлена кухонними горщиками тюльпаноподібної форми, декорованими валиками з кінцями, опущеними донизу. Серед посуду виділяються столові вироби із залощеною поверхнею. Також виявлено келихи та корчаги з кулястим тулубом, прикрашені наліпами та поясками зі зубчастими й лінійними орнаментами. Кам'яні знаряддя представлено провушними сокирами та кременевими вкладками для серпів. Вироби з кістки включають псалії та шила. Металеві знахідки представлені як випадковими відкриттями, так і скарбами, до складу яких входили знаряддя праці (кельти, серпи, ножі, мотики, долота), зброя (мечі, кинджали, наконечники списів), а також прикраси (браслети, шпильки, кільця, бляшки, підвіски, намисто, фібули).

Економіка племен чорноліської культури базувалася на землеробстві та скотарстві; значну роль у їхньому житті відігравала обробка металу. Бронзова доба на території Верхнього Попруття стала важливим періодом цивілізаційного розвитку: тут формувалися складні суспільства, нові моделі господарювання, розвивалася духовність і матеріальна культура. [З, с. 307-308].

Протягом тисячоліть у регіоні змінювалися численні археологічні культури: від ранньоямної, шнурової та катакомбної до яскравих культур пізньої бронзи — таких як комарівська, ноуа та гава-голіградська. Кожна з них залишила багатий спадок: поселення, могильники, знаряддя праці, зброю, прикраси, ритуальні предмети та кераміку. Археологічні розкопки останніх століть дали змогу створити цілісну картину життя населення бронзової доби в цьому регіоні. Дослідження свідчать про наявність

організованих господарств, розвиток землеробства і тваринництва, а також активну обробку металу — одного з ключових технічних досягнень тієї епохи.

Кількість знайдених артефактів із віддалених регіонів свідчить про активну залученість місцевих племен у міжплемінний обмін та трансконтинентальні торгівельні комунікації. Це дає підстави вважати, що території сучасної Івано-Франківщини та Буковини в період бронзової доби не були ізольованими чи маргінальними зонами, а, навпаки, інтегрувалися в ширший контекст європейських історико-культурних процесів.

Узагальнюючи викладене, можна зробити висновок, що бронзова доба на території Івано-Франківської та Чернівецької областей була часом динамічного розвитку. В умовах значних культурних трансформацій і зовнішніх впливів тут були сформовані засади матеріальної і духовної культури, які в подальшому отримали нове вираження в історичних процесах наступних епох.

ВИСНОВКИ

Представлена дипломна робота, присвячена археології Верхнього Попруття в хронологічних межах від палеоліту до доби раннього заліза, є спробою комплексного осмислення тривалих процесів освоєння та трансформації людських спільнот на цій унікальній території. Шляхом глибокого аналізу археологічних пам'яток, артефактів та інтерпретації їхнього культурно-історичного контексту, було досягнуто значного розширення та уточнення уявлень про давнє минуле регіону. Верхнє Попруття, розташоване на перехресті географічних та культурних світів, виявилось не просто транзитним шляхом, а активним центром взаємодій, де формувалися самобутні культурні явища, що водночас інтегрувалися у ширші європейські процеси.

Період палеоліту та енеоліту на Верхньому Попрутті є фундаментом для розуміння подальшого розвитку. Дослідження підтвердило, що регіон був активно заселений носіями ранніх землеробських та скотарських культур. Це свідчить про його привабливість для осілих спільнот, що шукали родючі землі та сприятливі умови для нового господарського укладу.

Особливе місце в цьому періоді посідає трипільська культура, яка представлена на Верхньому Попрутті значною кількістю пам'яток. Аналіз матеріалів цих поселень — фрагментів кераміки, знарядь праці, залишків жител — дозволив не лише підтвердити присутність трипільців, але й виявити локальні особливості їхнього матеріального виробництва та соціального устрою. Кераміка Верхнього Попруття демонструє як загальнотрипільські риси (розписний посуд, характерні форми), так і унікальні елементи, що вказують на формування регіональних традицій. Монументальні житла, які були характерною рисою трипільської культури, хоч і представлені фрагментарно, все ж дають підстави говорити про

розвинену архітектуру та потребу в організації великих колективів для будівництва. Вивчення цих аспектів дозволило краще зрозуміти соціальну стратифікацію та можливі форми суспільної організації трипільців регіону.

Перехід до енеоліту знаменував собою революційні зміни, пов'язані з поширенням металургії міді. На Верхньому Попрутті цей процес прослідковується через знахідки перших металевих виробів та слідів металообробки. Це не лише технологічний прорив, а й каталізатор для інтенсифікації обмінних процесів. Мідні артефакти, навіть якщо вони були імпортовані, свідчать про налагоджені торговельні шляхи та залучення місцевого населення до ширшої економічної системи. З'являються нові культурні впливи, що свідчать про мобільність населення та взаємопроникнення ідей. Узагальнення цих даних дозволило уточнити хронологію та динаміку поширення металургії в регіоні, а також її вплив на трансформацію суспільства.

Доба бронзи є періодом значних соціальних, економічних та демографічних змін на Верхньому Попрутті. Це час інтенсифікації господарської діяльності, що проявляється у розширенні площ освоєних земель, удосконаленні знарядь праці та розвитку скотарства.

Дослідження дозволило детально прослідкувати послідовність та співіснування різних археологічних культур: від ранньої до пізньої бронзи. Культури, такі як багатоваликової кераміки, комарівська, культура Ноуа, залишили після себе численні пам'ятки, що дозволили реконструювати їхні матеріальну культуру, поховальні обряди та способи життєдіяльності. Аналіз керамічного комплексу цих культур дозволив виявити спільні риси та відмінності у технології виготовлення посуду, його орнаментациї та функціональному призначенні.

Особливий акцент було зроблено на бронзових виробках. Їхнє вивчення — від типу виробів (сокири, серпи, прикраси, зброя) до аналізу металу та технологій виплавки — дозволило не лише встановити

походження цих артефактів (місцеве виробництво чи імпорту), але й реконструювати складні торговельні мережі, які охоплювали Верхнє Попруття. Наявність імпортованих бронзових речей свідчить про активні контакти з металургійними центрами та джерелами сировини, розташованими за межами регіону, що підтверджує його важливу роль у системі обміну бронзової доби.

Поховальні обряди є ще одним ключовим аспектом цього періоду. Дослідження курганных поховань та ґрунтових могильників дозволило розкрити особливості ритуальних практик, символічних уявлень та соціальної диференціації населення. Наявність індивідуальних поховань з багатим інвентарем, а також колективних поховань, вказує на складну соціальну структуру, можливе виділення еліт та племінних вождів. Реконструкція цих аспектів сприяє глибшому розумінню світогляду давнього населення.

Аналіз археологічних матеріалів цього періоду, що включає численні залізні знаряддя праці (сокири, серпи, ножі) та зброю (мечі, наконечники списів), дозволив простежити динаміку поширення заліза та його вплив на повсякденне життя. Встановлено, що Верхнє Попруття було територією формування та розвитку місцевих варіантів таких впливових культур, як голіградська та гава-голіградська. Їхні поселення, часто укріплені, свідчать про необхідність захисту ресурсів та території, що може вказувати на зростання військових конфліктів та формування воєнізованих спільнот.

Характерні риси матеріальної культури цих спільнот, включаючи керамічний посуд, бронзові прикраси та інші артефакти, дозволили виявити їхні культурні зв'язки та ступінь автономності. Особлива увага була приділена вивченню укріплених поселень (городищ), які є яскравим маркером доби раннього заліза. Їхня структура, оборонні системи та внутрішнє планування дають цінну інформацію про організацію праці, соціальну ієрархію та стратегічні пріоритети давніх мешканців.

Важливим аспектом дослідження було вивчення взаємодій з сусідніми світами. Наявність імпортованих знахідок, таких як фракійські та скифські артефакти, підтверджує активні торговельні та культурні контакти з цими потужними цивілізаціями. Ці взаємодії не лише збагачували місцеву матеріальну культуру, але й могли впливати на соціальну структуру, ідеологію та політичні процеси. Простежено можливі шляхи поширення культурних впливів та їхню інтеграцію у місцеве середовище.

Представлене дипломне дослідження, ґрунтуючись на новітніх археологічних відкриттях та сучасних методологічних підходах, суттєво доповнює та уточнює існуючі уявлення про давню історію Верхнього Попруття. Його наукова новизна полягає у кількох ключових аспектах:

Вперше здійснено повну систематизацію та узагальнення розрізнених археологічних даних, накопичених протягом десятиліть досліджень. Це дозволило створити цілісну, хронологічно послідовну картину археологічного минулого регіону в означений період, заповнивши значні прогалини в розумінні його розвитку.

Виявлено та аргументовано локальні особливості розвитку археологічних культур Верхнього Попруття. Це не лише підкреслює унікальність регіону, але й дозволяє краще зрозуміти його місце та роль у ширшому контексті карпатських, подністровських та центральноєвропейських старожитностей.

Шляхом детального аналізу артефактів (від кераміки до металевих виробів), поселенських структур та поховальних комплексів, вдалося здійснити значну реконструкцію господарської діяльності, технологій, соціальних структур та культурних взаємозв'язків давніх спільнот. Це дає змогу вийти за межі простої каталогізації знахідок до розуміння життя давніх людей.

Інтерпретація та введення в науковий обіг нових, раніше недостатньо вивчених або опублікованих археологічних об'єктів та знахідок, що розширює джерельну базу для подальших досліджень.

Це дослідження не лише збагачує академічну археологію, але й робить значний внесок у формування національної та регіональної історичної пам'яті, підкреслюючи глибину та багатогранність давньої історії України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

І. Монографії та статті

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. Київ. Наукова думка, 1982, 196 с.
2. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. Київ. Наукова думка, 1981, 309 с.
3. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014, 574 с.
4. Бандрівський М. С. Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2013. Вип.17. С.73–110.
5. Бурдо Н.Б. Хронологія і періодизація Трипілля А. Археологія. 1998. № 4. С. 78-88.
6. Вакуленко Л.В. Пізньолатенський період на території Прикарпаття. Археологія. 2020. № 2. С. 42-51.
7. Винокур І.С. Археологічні дослідження на трипільському поселенні біля с. Магала. Археологія, 1966, Т. 20, С. 157-162.
8. Винокур І.С. Сармати у Прикарпатті, 2000, Вип. 1. С. 50-57.
9. Геренчук К. Природа Івано-Франківської області. Львів : Вища школа, 1973, 160 с.
10. Гілецький Й. Р. Річки Українських Карпат. Географія. Краєзнавство. Туризм. 2008. № 5. С. 8–11.

11. Дністрянський М., Дністрянська Н. Проблема заселення гірських районів Українських Карпат: суперечності методологічних підходів та інтерпретацій. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2018. Вип. 52. С. 89 - 99.
12. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: Археологія та антропологія. Т. 1. Львів, 1999, 608 с.
13. Журавльов О.П. Тваринництво та мисливство у трипільських племен на території України. Київ. Шлях, 2008. 252 с.
14. Залізняк Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. Археологія. 2010. № 4. С. 3-19.
15. Ільків М. Скарб бронзових виробів із Чернівців. АС. 2014. Вип. 5. С. 67-92.
16. Калинович Н., Ситник О. Історія заселення Українських Карпат. Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Львів. 2003. Т. XII: Екологічний збірник. Екологічні проблеми Карпатського регіону. С. 44-53.
17. Кандиба О. Шипинці. Мистецтво і знаряддя неолітичного селища. Чернівці: Букрек, 2004. 156 с.
18. Клапчук В. М. Делятинщина : історико-географічне дослідження. В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. Делятин : Фоліант, 2007. 584с.
19. Клапчук В.М. Автореферат, Етапи розвитку річкових долин басейну верхнього Пруту. Київ, 1994. 22 с.
20. Клапчук В.М. Терасовий комплекс та перебудова гідромережі долини верхнього Пруту в пліоцені та плейстоцені. Проблеми геоморфології і палеогеографії Українських Карпат і прилеглих територій: зб. наук. праць. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006.С. 26-39.
21. Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина. М. М. Клапчук. Археологія. 1980. № 34. С. 65–75.

22. Кулаковська Л.В. Середньопалеолітичні варіації на заході України. Варіабельність середнього палеоліту України. Київ, 2003. С.10-31.
23. Міллер Г.П. Ландшафтний моніторинг. Карпатського національного природного парку. Яремче, 1986-2001. 146 с.
24. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. Київ. Наукова думка, 1976. 286 с.
25. Пелешишин М.А., Крушельницька Л.І. Етнічна історія Східних Карпат у бронзовому віці. Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. Львів, 1999. Т. I: Археологія та антропологія. С. 115-144.
26. Природа Українських Карпат. За ред. К.І. Геренчука. Львів: Видавництво Львівського університету, 1968. 266 с.
27. Рижов С.М. Трипільські пам'ятки Пруто-Дністровського регіону (кінець етапу ВІІ – етап СІ). Археологія Тернопільщини. Тернопіль, 2003. с. 33-45.
28. Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці ІІІ – на початку ІІ тисячоліття до нашої ери. Київ. Наукова думка, 1974, 205 с.
29. Смішко М.Ю. Племена культури карпатських курганів. Населення Прикарпаття і Волин, 1976.
30. Свєшніков І.К. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. К. Наукова думка, 1974. 286 с.
31. Старожитності Гуцульщини Том 2. Львів : Манускрипт-Львів, 2001. 274 с.
32. Стеблій Н. Природне середовище в процесах заселення Північно-Східного Прикарпаття (І ст. до н. е.–середина І ст. н. е.). Carpatica – Карпатика. Давнина і сучасність. Ужгород, 2005. Вип. 33. с. 58–72.

33. Стеблій Н. Я. Система заселення Верхнього Подністров'я та Верхнього Попруття у III–VII ст. н. е. Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук, Київ, ІА НАН України, 2007 р.

34. Тимошук Б.О. Археологічні пам'ятки Чернівецької області. Чернівці, 1970. 40 с.

35. Тимошук Б.О. Розвідка в басейні р. Прут. АП. 1952. Т. III. С. 395-400.

36. Тимошук Б.О., Анісюткін М.К. Нові місцезнаходження палеоліту на р. Прут. Археологія. 1970. Т. XXIII. С. 201-203.

37. Цись П.М. Про геоморфологічні особливості долини р. Прут в районі Ворохти. Геогр. Зб. Льв. держ. ун-ту.-Т.18.-Вип. 1, Львів., 1951.-С.118-119.

38. Черниш О. П. До питання про час і шляхи найдавнішого заселення Східних Карпат людиною давнього кам'яного віку. Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 1992. Вип. 2. с. 12-13.

II. Матеріали конференцій та наукових семінарів

39. Клапчук В.М, Терасовий комплекс долини верхнього Пруту. Матеріали Міжнародної наукової природної конференції присвяченої 20-річчю Карпатського національного природного парку «Національні природні парки: проблеми становлення і розвитку» . Яремче, 2000. с. 132-140.

40. Клапчук В.М. Ландшафтна структура і фізико-географічне районування території Карпатського національного природного парку. Ландшафтознавство: традиції та тенденції (Матеріали міжнародної наукової конференції). Львів, 2004. С 131-133.

41. Клапчук В.М. Історія розвитку річкових долин басейну верхнього Пруту. Яремче, 2001. 172 с.

42. Клапчук В.М. Перебудова річкової мережі у верхів'ях Пруту. Матеріали міжнародної наукової природної конференції. Київ. 23 с.

43. Клапчук В.М., Тимчук Я.Я. Річкові перехоплення у долині верхнього Пруту. Матеріали Міжнародної наукової природної конференції. «Українська геоморфологія: стан і перспективи». Львів, 1997. С. 115 -117.

44. Стеблій Н. Я. Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я (II чв. I тис. н. е.). Матеріали конференції «Середньовічна Європа», Чернівці, 2000 р. 21 с.

III. Підручники та посібники

45. Археологія України, за ред. Л.Л.Залізняка. Київ, Либідь, 2005. 504 с.

46. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. Тернопіль: Навчальна книга, Богдан, 2004. 480 с.

47. Відейко. М. Ю. Бібліографія трипільської культури (1870-2004). Київ, 2005. 73 с.

48. Енциклопедія трипільської цивілізації. Київ, 2004. Т.1. 704 с.

49. Історія первісного суспільства : підруч. для студ. гуманіт. спец. вузів. В. Н. Станко [та ін]. К. : Либідь, 1999. 239 с.

50. Першіц А. І. Історія первісного суспільства, Київ, 1980. 224 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта басейну річки Прут

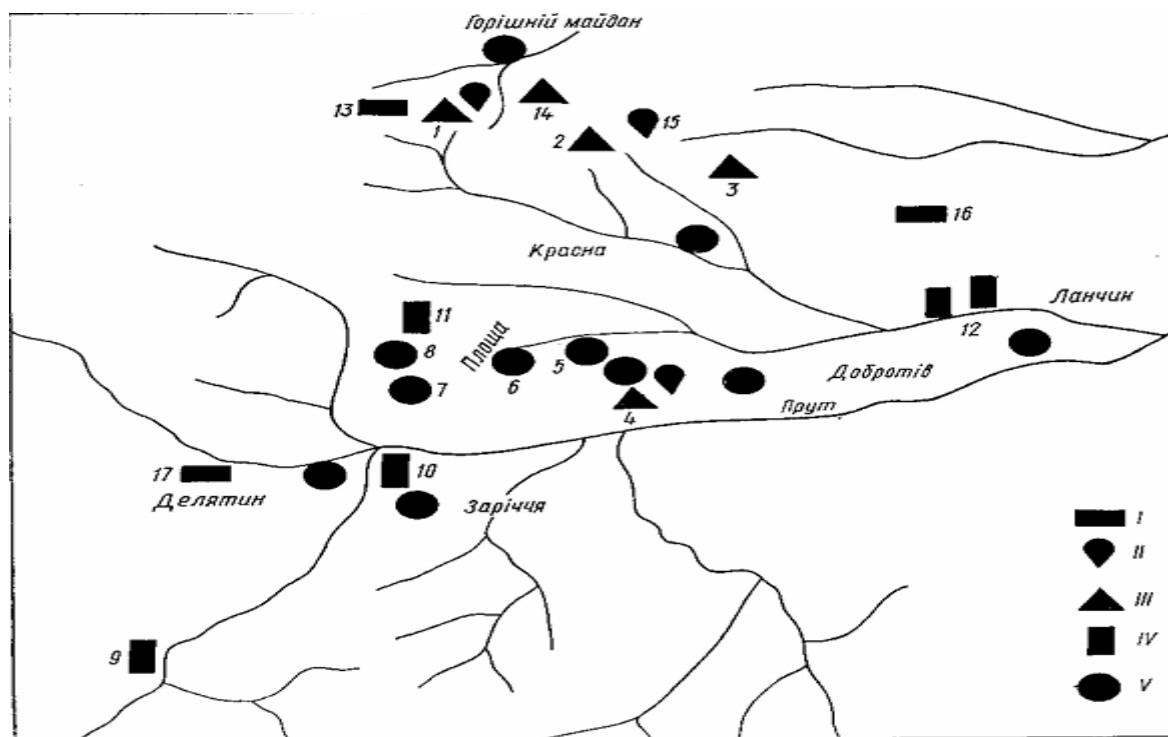

Джерело: Атлас річок України

<https://river.land.kiev.ua/prut.html> (дата звернення: 17.02.2025)

Додаток Б

Схема палеолітичних та мезолітичних місцезнаходжень Делятина

I. Мустьєрські місцезнаходження:

13 — Горішній Майдан 2; 16 — Ланчин 5; 7 — Делятин 11;

II. Місцезнаходження ранньої пори верхнього палеоліту:

1 — Горішній Майдан I; 4 — Делятин 6; 15 — Красна 4.

III. Стоянки свідерської культури:

1 — Горішній Майдан I; 2 — Красна 3; 3 — Красна I; 4 — Делятин 6;

IV. Місцезнаходження з трапеціями:

9 — Делятин 4; 10 — Заріччя 2; 11 — Делятин 9; 12 — Ланчин 1-2.

V. Пізньомезолітичні стоянки:

4 — Делятин 6; 5 — Делятин 7; 6 — Делятин 10; 7 — Делятин 8.

Джерело: Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина.

Додаток В

**Крем'яні знаряддя доби пізнього палеоліту. Поселення
Делятин XII**

Джерело: Звід пам'яток Івано-Франківської області. Книга друга.